

ARH Diss. B - 26636

TARTU RIIKLIK ÜLIKOO

ÜLDAJALOO KATEEDER

KUŠAANI IMPEERIUMI

KULTUURI AJALUGU

Vöistlustöö

MARIA AARMA

Ajaloo osak. V k.

JUHENDAJA: vanemöpetaja

L. MÄLL

TARTUS 1971

EESSÖNA

Käesoleva töö eesmärgiks on anda ülevaade Kušaanide impeeriumi kultuuri ajaloost.

Vana aeg on andnud maailmale mitmeid väljapaistvaid eritsivilisatsioone. Üksteise järel tõusid, kasvasid, õitsesid ja langesid paljud vanaaja suurriigid, olles enamuses sõjaväe abil kooshoitavad eri rahvaste ühendused. Ja seetõttu lagunesid võimsad riigid kiiresti, niipea kui nõrgenes erirajoone kooshoidev sõjaline võim.

Üheks omapärasemaks vanaaja suurriigiks oli kušaanide impeerium, mis eksisteeris ajavahemikul umb. 3. saj. e.m.a. — 3. saj. m.a.j. Riik, mis tõusis majanduslikult, kultuuriliselt ja poliitiliselt samale tasemele kui teised tema kaasaegsed maailma suurriigid: Hiina, Rooma, Partia.

Kušaanide riigi ajalugu, eriti aga kultuuriajalugu on seepärast huvitav, et tekkinud rändhõimude — juu — eštšite vallutuste tulemusena (juu — eštšid olid küll väga head sõjamehed, kuid nende puhul vaevalt võime me rääkida eriti kõrge kultuuritasemest), suutis riik siiski tõusta kaasaegsete kultuurriikide tasemele ja anda väga suur panus nende rahvaste kultuuri, kes arenesid selles piirkonnas järgnevatel perioodidel.

See kultuuriline tõus oli võimalik tänu hõiglaslikule naaber- ja ka kaugemate kultuuride sünteesile, mis toimus Kušaanide riigi territooriumil viimase õitseajal.

Muidugi ei saa vaikselt mööda minna ka kohalike rändhõimude-karjakasvatajate kultuuri mõjust. Ka sellel oli oma osa.

Kõige rohkem ja tunduvamalt mõjusid kušaanide kultuurile india ja Vahemeremaade kultuurid. Lisaks sellele kindlasti ka Baktria paiksete maaharijate kultuur, pärsia ja iraani kultuurid jne.

Järgnev töö püüabki anda ülevaate Kušaanide impeeriumi kultuuri ajaloo kohta.

SISSEJUHA TUS

Kušaanidest on meieni jõudnud vaid üksikud teated. Enamuse andmeist annavad hiina kroonikad ja 3. sajandi "Noorema Hani dünastia ajalugu". Mõningat valgust heidavad sellele huvitavale ja sündmusterikkale perioodile Sogdiana dokumendid, epigraafilised kharošti kirjas mälestusmärgid. Samuti leiame teateid kušaanide kohta antiikautoritelt: Straboni ja Ptolemaiose töödest.

Kuid materjali on siiski väga vähe.

Suured vallutussõdade lained, mis sageli üle Aasiamaade käisid, purustasid aegade jooksul kunagi võimsa riigi kultuuri mälestusmärgid.

Suurt kahju töid kušaanide kultuurile 8. sajandi araablaste vallutused. Sel ajal hävisid kušaanide kultuuri märgatavamad jäljed.

Andmed, mis on jõudnud meieni, on väga katkendlikud.

¹ Асипов, М.С., Наука Средней Азии кушанской эпохи и пути её изучения, международная конференция ЮНЕСКО по истории археологии и культуре Центр. Азии в кушанскую эпоху, Душанбе 1968, в. 3.

"Üheski traditsioonilises ajalooallikas ei ole säilunud ühtegi terviklikku jutustust kušaanide riigist ja kušaanide ajaloo loomine, see on kaasaja teaduse suurepärase saavutus, see on järkjärguline allikatest võtmelahenduste leidmise protsess ja nende lahenduste kombineerimine meie poolt loodavasse kujutluspildi. Jäsee protsess pole kaugelki veel lõplik¹ Andmete puudulikkuse ja katkendlikkuse tõttu tuleb sageli küsimustes, mis puudutavad kušaanide probleemi, luua hüpoteese võrdluste, analoogia ja loogika abil.

Paljude sel teel püstitatud hüpoteeside õigsust on tõestanud arheoloogia.

Kušaanide periood kujutas endast võimsa ja sõltumatu riigi õitsengut. See üks maailmariigist (Rooma, Partia ja Hani riigi kõrval) oli elavates poliitilistes ja kaubanduslikes suhetes kõigi tolleaaja Lääne ja Ida kultuurikeskustega tänu oma soodsale geograafilisele asendile.

Läks ju kušaanide maalt läbi kuulus Suur Siiditee, mida mööda liikusid karavanid Hiinast Rooma, Partiasse ja Kušaanide impeeriumi keskustesse, ja vastupidi. Oma õitsengu ajal haaras Kušaanide impeerium piirkonda Aarali merest lõunas India ookeanini.²

Kuid sellele vaatamata oli kušaanide riik vaid mitmesuguste küllaltki arenenud patriarhaal-orjanduslike suhetega rahvaste konglomeraat.

Kušaanide hiiglimpeerium sai oma alguse umbes I saj. e.m.a. ühest Baktria väikeriigist. Gui-šu-anide³ e. kušaanide väikeriigi valitsejad teostasid edukat vallutuspoliitikat ja alistasid varsti kogu Baktria.

¹ Rosenfield, The Dynastic Arts of the Kushans, Berkeley - Los-Angeles 1967, lk. 3.

² Гагарин, Кушанская эпоха и мировая цивилизация - issue, Динамика 1967, lk. 4.

³ Массон, Ромогуно, Мемория Афганистана, Москва 1964, lk. 158.

Seejärel hakkasid nad oma riigi piire veelgi laien-
dama.

Kušanide esimesed tuntud valitsejad olid aktiivsed sõjamehed, nimelt Kadfis I ja Kadfis II. Kadfis I esimese ajal ulatus riigipiir Horesmist ja Sogdianast Induseni ja Pamiirist Partiami.

Kadfis II vallutas India kuni Benareseni ning tegi sellega lõpu kreeklastest kuningate valitsemisele Indias.

Kuid õitsengu ja võimsuse tipul oli kušanide impeerium "kuningate kuninga" Kaniška ajal (umbes 144. m.a.j.) Kušanoloogias on aastaid olnud vaidluse teemaks Kaniška valitsemisaeg. Nimelt kušanide valitsejate valitsemisaeg on teada väga lünklikult ja rohkem suhtelises kronoloogias.

Kaniška I valitsemisaja kohta on loodud hulgaliselt eriteooriaid. Silmapaistvad teadlased moodustavad erikoolkondi ja otsivad pingsalt tõestust oma seisukohtadele. Kuid küsimus Kaniška valitsemise ajast on siiski seni jäänud lahtiseks. Ilmselt lahendavad olukorra uued arheoloogia leiud.

Kindel on üks: Kaniška I ajal saavutas Kušani impeerium oma õitsengu.

Mitmed teadlased märgivad, et vaadeldav aeg oli "kuldseks ajaks" kõigile rahvastele, kes kuulusid kušanide impeeriumi.¹

Nagu näitavad leiud kušanide aja linnade ja templite varemeis, pidasid kušanid irrigatsiooni-süsteemi väga tähtsaks ja kandsid suurt hoolt selle korrashoiu ning laiendamise eest.

Sellesse aega langeb ka suurim kaubanduse aktivisee-

¹ Dani, A short history of Pakistan, vol.I, Karachi 1967,

rumine, eriti Pamiiri piirkonnas.¹ See on seotud selle piirkonna suure osaga kušaanide kultuurilistes, poliitilistes ja kaubanduslikes sidemetes Tsentraal-Aasiaga, Hiinaga ja Kaug-Idaga.

Kušaanide epohhi lõpp tähendas ka Pamiiri teede maailmatähtsuse langust.

Majanduslikus elus tähendas kušaani aeg samuti tohutut töusu: tekkisid kõrge käsitöökultuuriga linnad ja asulad, irrigatsioonüsteemide abil võeti kasutusele uued põllumassiivid,² jne.

Kušaani impeeriumi suhteliselt stabiilne sise- poliitika ja tugev tsentraliseeritud võim avaldas soodsat mõju maa sotsiaalmajanduslikule arengule ja "sisemajanduslike protsesside aktiviseerumisele".³

Keerulised muutused toimusid ka Kušaani impeeriumi ideoloogilises elus. Tugevalt muutub sel ajal hinduism. Tähtis koht kušaanide panteonis oli ka iraani rahvaste jumalatel. Samuti tunti hästi ka üldhellenistlike jumalaid.

Kuid kõige suurema au ja õitsengu osaliseks Kušaani impeeriumis sai budism.

Kaniška, olles budismi tuline pooldaja, tegi kõik selleks, et see uus filosoofia-usk leviks ja leiaks kušaanide riigi elanike seas pooldajaid.

Impeeriumi territoorium kattus budistlike kultuslike ehituste: templite, kloostrite ja stuupadega.

Samas aga, olles tark poliitik, ei eitanud Kaniška teisi juba tugevasti juurdunud ja igivanade traditsioonidega religioone.

Kummaline religioonide seguelamine andis kušaanide

1. Землежит, Древние нумы Тарума, АН ССР, Москва 1969, л. 19.

2. Зиман, Кушанское царство по нумизматическим данным, А 1965, л. 2.

3. Землежит, Древние нумы..., л. 20.

panteonile uue näo.

Ka kušaanide epohhi kübst peegeldab seda religioonide kummalist segunemist.

Kušaani kultuurist võib leida ühiseid jooni Kreeka - Rooma stiilipuhtalt väljatöötatud täiusliku kunstiga, Idamaade - Iraani, Pärsia suursuguse raskepärasusega ja monumentaalse rahulikkusega, Hiina omapärase ja Kesk-Aasia rändrahvaste primitiivse kunstiga.

Kõik see segunes mingiks täiesti uueks, kušaani kunstiks. Eriti huvitav on viimane selle poolest, et ta ei ole erinevates kušaani riigi piirkondades ühesugune. Igale kohaliku kunstile on rohke-
mal või vähemal määral mõju avaldanud mingi üks naaberkultuur. Selle tõttu on impeeriumi territooriumil mitmeid erinevaid kunsti koolkondi.
nagu Gandhara, Mathura, Nissa jt. koolkonnad.
Eriti huvitav on Gandhara koolkond, mis teistest rohkem on seotud hellenistlike traditsioonidega kunstis.

I peatükk

RELIGIOONI AJALUGU

Kušaani impeeriumi religioon.

Kušaani impeeriumi ideoloogiline alus oli sama kirju, mitmepalgeline ja kompromislik, kui tema elanikkondki.

Sõjalise jõuga ühendatud erirahvad olid erinevatel kultuuritasemetel, erinevate ideoloogiliste põhialustega, erinevate uskumuste, jumalate ja traditsioonidega.

Kušaanide valitsejad olid küllalt targad selleks, et mitte toore vallutaja jõuga peale suruda oma usku. Eriti paindlik oli selles suhtes Kanuška I. Kõik alistatud rahvad võisid oma jumalaid austada kartmata mingit märkimisväärset halvustamist. Kušaanide riigis oli levinud zoroastrism, bu-

dism, brahmanism, manihheism jt. ida- ja hellenistlikud kultused.

Kahtlemata aitas säärane salliv suhtumine rahva kõige pühamatesse iidsetesse traditsioonidesse ja usku kusaanide valitsejatel edukalt tegutseda nii sise- kui välispoliitikas.

Kusaanide impeeriumi religioosne elu oli selletõttu äärmiselt kirju. Impeeriumi panteoni mahtusid nii hellenismi jumalad, kui ka India, Iraani, Baktria jt. omad.

Näiteks Kaniška ja Huviška müntide tagakülgedelt võib leida:

Hellenistliku panteoni jumalad:

Herakles,
Helios,
Hephaios,
Selene,
Serapis,
Roma (Rishno),

India päritoluga jumalad:

Buddha,
Šiva,
Mahasena,
Skanda-Kumara,
Vishakha,

⁴
Rosenfield, The dynastic Arts of the Kushans, lk. 378.

Iraani panteoni jumalad:

Ardoksho,

Atshso,

Ashaeixsho,

Loraspo,

Manaobago,

Mao ,

Mazdah ,

Mithra ,

Nana ,

Oado ,

Oanindo ,

Oaxsho ,

Odiido ,

Orlagno ,

Pharro ,

Rishno ,

Sharevar ,

Avesti jumalad:

Mitra ,

Vere tragua ,

Anahita .

Peale nende jumalate, kelle suur austamine on arheoloogide poolt juba tõestatud, on kahtlemata veel suur hulk teisi jumalaid ja teisejärgulisi jumalusi, keda üksikutes piirkondades austati sama kõrgelt.

Lisaks muule olid kõik jumalad kummaliselt segunenud, ja sellega omandanud juba mingil määral uue kvaliteedi. Olid ju nad pärit erinevatel kultuuritasemetel olevatelt rahvastelt ja erinevatelt religioossetelt tasemetelt. Sageli esines niisugune pilt: ühes ja samas templis asusid erinevate jumalate kujud ja neid kummardati ühesuguse innuga.

(see on samuti arheoloogide poolt kindlaks tehtud).

Eriti huvitav on jälgida budistlike templete varemetel tehtud väljakaevamiste materjale. Enamik budistlikke templeid ja muid kultuslikke hooneid sisaldasid kohalikele kultustele omaseid jooni.

(Näiteks Haltšajani tempel).

Siiski peab kušaanide religiooni vaadeldes pearõhu asetama budismile. Kuigi budism Kusaani impeeriumis segunes samuti tugevasti teiste uskudega ja oli nn. "puhtast budismist" mingil määral erinev, oli ta siiski kušaanide valitsejate usk ja seetõttu ka riigiusk. Kuid samal ajal ei saa

rääkida budismist kui riigiusust, selle sõna tavali-
ses mõttes, vaid budism oli kušaanide valitsejate eri-
lise soosingu all. Temaga võrdselt tunnustati kõiki
teisi religioone.

Need kaks asjaolu: budismi lai levik ja samal ajal
kohalike kultuste säilumine on kušaanide kultuurile
eriti iseloomulikud.

Budismi teke ja areng.

Visaj. e.m.a. oli Indias Elav religioosne elu. Indias
valitses veel brahmanism ja kastisüsteem oli väga tugev.
Klassivastuolud teraviesid, rahvas otsis uut usku,
otsis abi. Usk kastikorra kõikumatusesse, mille
olevat kehtestanud suur Brahma ise, lõi kõikuma.
Laialt levisid asketism, rändmunklus, milles aval-
dus rahulolematust kehtiva korra vastu. Tekkisid uued
ketserlikud õpetused, sektid, jne.

Vana brahmaanide usk ei rahuldanud enam, ei tahtud
kõikvõimsaid brahmaanide jumalaid. Kasvas inimese
"mina" austamine. Otsiti teid otse jumala juurde.¹

Sellega algas võitlus brahmaanide vastu, kes seni
olid etendanud vahendaja osa jumalate ja liht inimeste
vahel. Üheks uueks usuõpetuseks, milles leidis oma
väljenduse üldine rahulolematust ja ebakindlus, oli
budism, "mis lõppkokkuvõttes muutis põhjalikult

¹ Розинберг, Проблемы буддийской философии, tempo-
раж 1918, л. 52.

Vedade usu, koondas endasse teised voolud ja muutus maailmareligiooniks, kandudes väga kaugele India piiri taha ja leides sadu miljoneid järgijaid.¹

Budismi kolmainsuseks on Buddha, Seadus (Buddha õpetus) ja kogukond.

Seadus, see on neli püha tõe:

1. Olemine on kannatamine.
2. Olemise allikaks on elutahe.
3. Elutahte kadumine on olemise kadumine.
4. Elutahe kaotatakse astudes "vabanemise teele".

"Vabanemise tee" koosneb kaheksast osast:

- 1) tõeline usk,
- 2) tõelised püüdlused,
- 3) õige kõne,
- 4) hea käitumine,
- 5) ausus,
- 6) püüdlikkus,
- 7) kindel mälu,
- 8) tõeline mõtisklus.

Budism suunab kõik inimese mõtted väljaspoole elu, sunnib teda elust eemalduma, purustama kõik sidemed, mis teda maise eluga seovad.² Alles siis saavutab inimene Ulima Rahu e. nirvana.

¹ *Legendypr, Byggvænne menige u Byggvænne, Temeprdypr 1919, lk. 158.*

² *Samar, lk. 161.*

Buddha õpetuse järgi ei ole kogu elu midagi muud kui kannatus. "Sünd on kannatus, vanadus on kannatus, Haigus on kannatus, ühendus mitteamastatuga on kannatus, lahusolek armastatust on kannatus, soovitu mittesaavutamine on kannatus..." Kannatuse põhjus on kiindumus ellu, olemisiha.

Inimene peab endas maha suruma igasuguse püüde olemasolule, igasuguse soovi, kire, igasuguse kiindumuse. Igas budistis on hirm valu ees, mida toob kaasa maine elu. Väga iseloomustav on sellele üks budistlikest legendidest:¹

Isa ja poeg künnavad põllul. Äkki hammustab poega mürgine madu ja poeg sureb. Isa jätkab kündmist nagu poleks midagi juhtunud. Brahmaan läheb mööda ja näeb laipa. "Kelle poeg see on?" küsib ta isalt. "Minu poeg!" "Miks sa ei viita?" Isa vastab: "Juba sündides teeb inimene esimesed sammud surma poole, nutt ei aita teda." Ema arvab poja surmast: "Elu on võõrastemaja, täna inimene tuleb, homme läheb."

Õde arvab: "Inimesed on nagu palgid parves, tormine meri purustab parve, pillub palgid laiali ja nad ei saa enam iialgi kokku."

Naine arvab: "Kaks linnukest lendasid terve päeva koos, õhtuks istusid oksale, hommikul aga lendasid erinevatesse külgedesse. Kas nad kunagi veel kokku

¹ usepõhine, Философское значение джигудра, Темпдыра
1919, lk. 40.

saavad, ei tea keegi."

Et mitte kannatada elumurede ja raskuste pärast, on parem mitte end neist segada lasta. — see on budismi põhiline seisukoht .

Kui uurida budismi aluseid lähemalt, siis on näha, et budistile on kõige tähtsam neljas püha tõde : Vabanemise Tee. See on budismi kõige loomulikum ja tähtsam komponent.

Olemise elementide seas on selliseid, mis mõjuvad elu ärritusprotsessidele neutraliseerivalt , rahustavalt. Need elemendid on eelkõige tõeline teadmine, endasse süvenemine, mõtte koondamine. Viimased sunnivad arenedes teisi elemente nii õelda vaikima. Seega muutub ärritus väiksemaks, elu rahulikumaks. Inimene nagu kasvaks maisest kõrgemaks ja kui ta on saavutanud täieliku rahu ning selge teadmise, on ta pühak.¹

Mida tähendab tõeline teadmine?

Eelkõige on see idee, et ei ole olemas mingit "mina", ei eksisteeri ka midagi "minu oma". Samuti ei ole olemas hinge.² "Eksisteerib vaid igavesti muutuv üksikelementide mäng".

Tõelise teadmise element on apriöorselt olemas igas indiviidis,

¹ испытания, Психогенное время бытия, lk. 43

² Samas, lk. 44.

ta on igas üksikus teadmise faktis. See on lihtsalt arusaamine, mõistuse hinnang sellele, mis toimub.

Igas teadmise aktis on "mõiste" element, ettekujutus, mis on seotud sõnaga.

Kuid lisaks sellele, on budistlikus psühholoogias igas teadmise aktis eraldatav mõistmise või hinnangu element. Seda elementi peab tahtlikult tööga arendama ja tahtliku töö tulemusena viib just see mõistmise element "puhta tõe", s.t. maailma protsessi filisoofilise mõistmise- ni ja lõppkokkuvõttes absoluutse Buddha tunnetamise, nirvanani.

Ka keskendumise element on igas, ka kõige lihtsamal, teadmise aktis. See on lihtsalt oma tähelepanu koondamine millelegi. Tähelepanu on endas- se süvenemise kui erilise psühholoogilise elemendi lihtsaim vorm.

Eriliste harjutuste komplektiga on võimalik tähelepanu arendada väga kõrgele tasemele. Sellega saavutatakse eriline seisund: tähelepanu objekt, ese või mõte, täidab kogu teadvuse ja surub välja kõik ülejäänud. Seega saavutatakse ühe pildi või mõtte püsivus. See on juba transi seisund.

Sääraste harjutuste kirjeldusi ja õpetusi võime rohkesti leida kogu budistlikus kirjanduses.

Peaaegu kõik budistid on nende harjutustega rohkemal või vähemal määral tegelenud.

Ka Buddha Šakjamuni tegeles nende harjutustega teatud aeg oma tavalisest päevast.¹

Neid harjutusi nimetatakse "mõtte taltsutamiseks" ehk joogadeks, nendega tegelejaid joogideks ehk jogatšarideks.

Jogism ei ole aga budistlik nähtus, vaid üldindialik.

Joogid liikusid Indias ringi kaus enne budismi tekkimist. Neil ei olnud mingit erisekti, või süsteemi. Igauks tegeles omaette või oma õpilastega.

Kuid budismi süsteemis said joogid eritähenduse. Keskendumine või joogad muutuvad üheks vahendiks, mille abil on võimalik saavutada lõplik maailma eluprotsessi rahunemine.

Üksikud elemendid ei funktsioneerid enam ja kaovad, näiteks kired, viha, armastus, jne.

Seega on joogad budisti aspektist üks võimalik tee jõuda lõpliku tšeni.

1 Упдхаммани, Пископераа жессу джггужа, к. 45.

Joogid-budistid jõuavad nirvanasse mitmesuguste keskendumisharjutustega.

Nende nirvanasse jõudmise põhimeetodid on jaotatud nelja põhiliiki: karma-jooga, bhakhti-jooga, djanana-jooga, radja-jooga.¹

Karma-jooga on "vabanemise" meetod töö, tegevuse abil. Bhakhti-jooga on "vabanemine" armastuse, puhtuse, kõlbluse teel. Djanana-jooga on "vabanemine" teadmise teel, Radja-jooga — "vabanemine" eetiliste, psühhiliste ja füüsiliste harjutuste abil.

Jooga on tänapäeval väga levinud nii Indias, kui ka kaugel väljaspool seda. Joogad on muutunud budistide elu üheks põhiakuseks, kuigi ta on jäänud vaid vahendiks nirvanani jõudmisel.

Hinajana.

Kui me vaatleme budismi filosoofia arengut ajaarvamise vahetusel Kušaanide riigi territooriumil, siis puutume kokku kahe erineva ideoloogilise suunaga: mahajana ja hinajana.

Hinajana ehk Väike Vanker ehk Väike Pääsemistee ehk Kitsas Pääsemistee oli vanem ideoloogiline suund. Hinajana põhiprintsiibiks oli loobumine kõigist maistest huvidest ja üldse sidemetest iga-suguse väliseluga. Vaid mõtiskluste ja sisekaemu-

¹ Бродов, Угнучная философия и ее развитие, Москва 1967, стр. 160.

se kaudu võib inimene jõuda tõe juurde, leida õige pääsetee ja ja järgides püha õpetuse kāske, saavutada täiuslikkuse.

Hinajana Buddha on pikka aega ainult kõrgem olend, kes on suutnud vabaneda maailmast ja valjunud ümbersündimiste ahelringist.¹ Buddha ei ole maailmavalitseja ega saa selleks ka pärast surma.

Nirvanas on ta vaid õpetaja.

Mitte keegi ega miski ei suuda päästa inimest, vabastada teda piinarikkast sansaarast (übersündimise ahelast) ja jõuda nirvanasse, kui ta seda ise ei saavuta. Inimene ei pea lootma jumalale. Buddha ei eitunud jumalate olemasolu, kuid tema õpetuse järgi ei suuda jumalad päästa inimest elamise kannatustest: sest isegi jumalad ei ole sellest päästetud, nad alluvad samuti kõikvõimsa sansaara seadustele. Seepärast seisab Buddha, inimene, kes on saavutanud valgustuse, kõrgemal jumalatest.

Kuid ka Buddha ise ei vabasta inimest sansaara kannatustest, ei lunasta neid, ei vii nirvanasse, ta kuulutab vaid tõe, näitab kätte õige tee.

Seda teed mööda peab aga inimene minema täiesti iseseisvalt.

Üks budismi tähtsamaid kāske on armastus ja armulikkus kõigi elusolendite vastu. Budism näeb ette, et nende vahel ei tule vahet teha, suhtuda tuleb võrdse heatehtlikkusega nii headesse kui kurjadesse inimestesse ja loomadesse.

¹ Вачушев, Буддизм, его основы, учения и мифология, Киев 1857, л. 12.

Teiselt poolt ei ^{ole} budistlik armastus elusolendite vastu aktiivne, vaid passiivne heasoovlik suhtumine. Buddha pooldaja ei tohi mingil juhul tasuda kurja kurjaga, sest seeläbi ei kaotata kurja, vaid kasvavad vihavaen ja kannatused.

Hinajana tunnetuslik külg oli väga ähmane. Buddha ise ei omistanud puhtmetafüüsilistele küsimustele kuigi suurt tähelepanu, ta pidas kõige õigemaks õige elutee jutlustamist. Ta õpetas et igaüks, kes otsib pääsu maailma kurjusest, peab hoiduma esitamast kasutuid küsimusi maailma olemisest, selle tekkimisest jms. ning sammuma mööda kättenäidatud voo- ruse teed. Sel põhjusel jäävad budistliku filosoofia paljud küsimused selgusetuks. Näiteks küsimus hingest, surematusest, nirvanast, jne.

Hinajanas me näeme Buddhat kui kerjuste sekti rajajat, kui kerjajat.¹ Esialgse budistliku sekti liikmeid nimetati bikshu(mungad) ja bikshun(nunnad), mis otseses tõlkes tähendaski kerjajat. Põhikiri oli range: koguduse liikmetel ei tohtinud olla mingit vara peale lihtsate kollast värvi rõivaste, nad elasid ainult armuandidest, sõid ainult korra päevas, enne päikseloojangut, jne. Oli ka teist liiki budismi pooldajaid. Need olid tavalised külaelanikud, perekonnainimesed, kes pidid kinni pidama viiest minimaalsest keelust

¹ Бачинск, ... lk. 12.

ja tegema annetusi budistlikule kerjasmunkade vennaskonnale. Neid ilmalikke budiste nimetati upasaka. Kerjuste seksti individuaalne jutlustamine ja suhteliselt aeglane ühinemine kloostritesse sai võimalikuks tänu India headele kliimaatilistele tingimustele. Rändjutlustajad vennaskondlased kuulutasid oma tõde surnuaedades ja lihtsalt teeäärsete suurte puude all. Seetõttu pidi ka see õpetus olema väga mitmesuunaline. Hinajana juhtlauseks on : "Kõik, mis on kooskõlas terve mõistusega... ainult seda võis Buddha õpetada." Sellega on jäetud edasiseks arenguks suured võimalused.

Mahajana.

Teine ideoloogiline suund on kõige tihedamini seotud Kusaanide impeeriumiga. Nimelt suutim kušanaide valitseja Kaniška I kutsus kokku IV budistliku kirikukogu umb. 100. a. m.a.j. Sellel kirikukogul sai uus ideoloogiline suund, mahajana, seadusliku aluse.

Kui hinajana leiðis väljenduse prakriti keeles, siis mahajana põhialused antakse sanskriti keeles. Kuid on selge, et mahajana areng ja tõus ei olnud hetkelised. Ilmselt esines see vool ühe tõlgitsusena ka varabudismis hinajanas.

Kindla kuju sai mahajana aga alles Isaj. m.a.j.

Kaniška poolt kokkukutsutud kirikukogul, kus toimus lõhenemine ja hinajana ja mahajana range piiritlemine ja ming eraldamine.

Varaseimad tekstid , mis sisaldavad mahajana alu-

seid on Prāinapāramitā.¹

Esimesed hiinakeelsed tõlked tehti umbes 148. a. m.a.j. Lokaraksha poolt, järelkult originaal oli I saj. ammu kasutusel.

Nagu märgib Taranatha², oli mahajana teinud pärast kirikukogu suuri edusamme, nii et Kaniska poja ajal mahajana õpetamine oli juba tugevasti arenenud, kuna mitmesugused mahajana tekstid "koostati nooremate munkade poolt, ilma vanemate vendade abita ja nõuanneteta."³

Nii jõuame huvitavale faktile, et mahajana õpetus pärineb Lõuna Indiast (Dakshinapatha), sealt läks ta Idamaadesse ja saavutas õitsengu maa põhjaosas. Taranatha kirjeldab Arhat Nanda t⁴, Anga põliselaniku, kui mahajana tuntumat levitajat.

Mahajana doktriin levis küll suhteliselt kiiresti, kuid siiski võttis aega, enne kui ta suutis tõusta kõrgemale sissejuurdunud, seletatud, põhjendatud ja omaseks saanud hinajanast.

Mille poolest erineb mahajana hinajanast?

Endine õpetaja Buddha tõuseb kogu elutegevuse kontrollijaks, muutub maailmavalitsejaks.

Nagu hinajanas, nii ka mahajanas on elu kannatus, elust äraminek elu eesmärk, jne.

¹ The Age of Imperial Unity, Bombay 1968, lk. 373.

² Samas, lk. 387.

³ Samas,

⁴ Samas, lk. 374.

Kuid nüüd tehakse see palju kergemaks, nii et ta on kättesaadav mitte ainult eripühenduse läbi teinud munkadele, vaid igale surelikule.

Mahajanistid lähtusid sellest, et hinajana põhiidee, iga inimene võib nirvana saavutada vaid omaenese jõuga, on lihtsale inimesele üle jõu käiv, rahvas vajab selgemat, teed.¹

Mahajana tähendabki Suur Vanker ehk Suur Pääsemistee ehk Lai Pääsemistee.

Mahajanistid arvasid, et religioon ilma jumalateta ei ole rahvale mõistetav. Nii muutus budismi rajaja Gautama Buddha õpetajast jumalaks.² Tema auks hakati rajama stuupasid, templeid.

Tekkis kujutlus, et Gautama Buddha on vaid üks paljudest Buddhadest. Jumalate hulk hakkas kasvama. Lõpuks oli Buddhasid üle tuhande. Kõige rohkem austati Gautama Buddhat, Adi-Buddhat, Buddha-Amitabat. Peale Buddhade sai mahajanistlikus budismis austusobjektiks bodisatva. Bodisatvad olid olendid, kes olid saavutanud täiuslikkuse ja võisi minna nirvanasse, kuid loobusid vabatahtlikult sellest, jäid ajutiselt maailma, et aidata lihtsurelikke nende teel nirvanasse. Bodisatvatest austati eriti Bodisatva Avalokitešvarat.

¹ Tokarev, Religioon maailma rahvaste ajaloo, Tallinn 1969,

lk. 486.

² The Age of Imperial Unity, lk. 384

Mahajana hakkas jutlustama aktiivset missionitööd, oma kaaslaste õigesse usku pööramise kohustust, iga budisti pidevat enesetäiustamist mitmesuguste moraalse te omaduste tugevdamise teel, nagu kannatus, hoolisus, tarkus, rõõm, heldus, pidev mõtisklus,¹ jne.

Kuigi oma põhialuste ja järelduste poolest ei erine mahajana oluliselt varabudismist, ei ole ta siiski "arenenud hinajana",² ta on uute ideede, uute kontseptsioonide, uskude süntees.

Mahajana mungad, erinevalt varabudistlikest, olid koondunud juba surnuaedadest ja teeäärsete puude alt kloostritesse ja koobastemplitesse mis hiljem üllatasid Idamaad oma suursugususe, hiilguse, rikkuse ja rahvarohkusega. Tänu kloostritele hakkas mahajana rahva seas kiiresti levima. Kloostrid muutuvad budismi keskuste kõrval ka ilmaliku teaduse ja kultuuri keskusteks. Kloostrites õpiti usuteaduse kõrval, mis oli põhiline, ka meditsiini, grammatikat, muusikat, Maaga seotud teadusi, meteoroloogiat, astroloogiat, jm.

Peamine argument hinajana poolt ja mahajana vastu oli see, et mahajana ei olnud üksikasjalikult seletatud Buddha poolt ja et budismi ideaal, mis igatihele kättesaadav, ei ole praktiline. Hinajana traditsioonid olid veel siiski sügavalt juurdunud.

Enamikes mahajana tekstides on tehtud katseid neid

¹ Litvinski, The outline history of buddism in Central

Aasia, Dushanbe 1968. lk 17.

² Dutt, The Buddha and five-centuries, London 1954, lk. 242.

kallaletunge ümber lükata.¹

Mahajana rajajaks peetakse välapaistvat budistlikku usuteadlast Nagargžunat, tuntud mahajana tõlgendaja, oli Kaniška kaasaegne Asvaghosha.²

Mahajana kasv aitas kaasa budismi kui kultuse edasisele arenemisele ja levimisele kogu Indias ja ka väljaspool selle piire.

Meie aja kolm esimest sajandit tähistavad budismi laia levikut Aasiast kuni Hiinani. Tähtis on ka see asjaolu, et budism oli välismaiste valitsejate, Kreeka, Pärtia, Sakha ja Kušaanide valitsejate patronaaži all.³ (Eriti Kušaanide impeeriumi puhul). Neil oli aga tihe side Lääne- ja Tsentraal-Aasiaga. Läbi ülalpool mainitud riikide tungis budism järk järgult Hiinasse, Birmasse, ja teistesse Ida ja Kagu Aasia osadesse.

Konservatiivsem budismi vorm, hinajana, tugevnes maades, mis olid oma kultuuri ja sotsiaalse struktuuri poolest lähedased Indiale: Tseilonil, Birmas, Indoneesias.

Mahajana aga levis kaugemal Indiast, maades, mis olid lähedased Iraanile ja Kesk-Aasiale.

¹ The Age of Imperial Unity, Bombay 1968, lk. 388.

² Puri, Ideology and Religion in the Kushana epoch, Dushanbe 1968, lk.6.

³ Korenob, Syggyzve, ju 1965, lk. 108.

II peatükk.

TEISTE KULTUURIDE MÕJU KUSAANI KULTUURI LE

Kušaani kultuur .

Kušaani kultuur on muutunud tänapäeva teadlaste idakultuuride uurijate tähelepanu objektiks. Suurt huvi küsimuse vastu äratav just see asjaolu, et kušaani hiigelimpeeriumi territooriumil segunesid kummaliselt väga paljud täiesti erinevad kultuurid ja sealjuures impeeriumi eriosades erinevates vahekordades, olenevalt ühe või teise kultuuri ja religiooni domineerivast mõjust.

Nagu eespool juttu oli, muutus budism riigireligiooniks ja seega India mõju oli väga tugev. Kuid samas austati ametlikult hellenistliku, iraani või baktria panteoni jumalaid.

Eriti hästi on erikultuuride segunemine märgata kušaani kunstis.

Kušaani kultuuri puhul peab arvestama asjaolu, et kušaaniid, kes väljapaistva lingvisti V. A. Livšitsi

arvates¹ olid saksko-toharide hõimurühmast, allutades endale Kesk-Aasia alad, võtsid üle baktria keele.

Selles küsimuses on siiski palju vaieldavat, ja V.A. Livšits loodab küsimust lahendada uute arheoloogiliste ja epigraafiliste mälestusmärkide abil.²

Niisiis rändrahvas leidis eest paiksete põlluharijate arenenud klassiühiskonna küllaltki keerulise majanduselu ja omapärase kultuuriga.

Edaspidine areng baseerus paiksete põlluharijate ja rändkarjakasvatajate tihedale vastastikusele suhtlemisele.

Kušaani impeeriumis oli kasutusel nii baktria, aramea, kreeka, pärsia kui ka sküüdi keelte mitmesugused dialektid. Kadfis I paigutab näiteks oma mündidele kõrvuti kreeka keelse legendiga kharošti kirjas pealkirju. Kuid ilmselt kharošti kiri ei olnud elujõuline, pärast Kaniška aega ta kaob kasutuselt.

Samal ajal kaob tarvitusest ka kreeka keel. Riigi keeleks saab baktria keel, üks idairaani keeltest. Sellesse perioodi kuukub ka nn. kušaani keel, mis tekib kreeka tähestiku alusel ja sisaldab 25 tähte, (24 kreeka tähte ja üks lisamärk, mis tähistab häälikut "s", mida kreeka keeles ei ole).

Muuseas V.A. Livšitsi arvates, ei saa veel kindlalt

¹ Submura, *Cusano-Indica*, B. m. "Zimmeneruerekuu"
Zimmeneruerekuu Boemok, Bugamuna u Afgan,
Moskva 1967, lk. 162.

² Isiklikust vestlusest.

õelda, kas kõikidel selle aja mälestusmärkidel on kirjad ühes dialektilis.¹ Selle perioodi müntidel on igatahes näha ka india ja türki leksikat.

Järgnevalt peaks vaatama tähtsamate kultuuride mõju ja panuseid kusaani konglomeraatkultuuri.

Hellenistliku kultuuri mõju.

Kušanid laiendavad oma impeeriumi piire Kesk-Aasia ja Põhja-India kreeka alade vallutamise teel. Seega tehti lõpp Makedoonia Aleksandri maailmariigile, mille langus algas juba pärast tema surma.²

Helleenid-valitsejad asendati rändrahvaste seast pärinevate valitsejatega.

Ahemmeniidide ja kreeklaste valitsejad tõid Kesk-Aasiasse ja Põhja-Indiasse paljud Ida-Vahemeremaadele omased kombed, ettekujutused ja harjumused. Sidemed hellenistliku maailmaga olid kušaanidel väga tihedad.

Roomast Kušaanide impeeriumi viisid kolm teed:³

Esimene neist oli Suur Siiditee, mis läks Hiinasse roomlaste Süüriast üle Partia ja Baktria (läbi Baktria pealinna Balhi).

Teine tee oli mereteed rooma Egiptusest kušaanide Indiasse.

Kolmas tee oli stepitee Rooma valdustest Musta mere põhjaosas üle Volga alade ja kaasaegse Kasahstani

1 Subramanyam, Cusano-Indica, lk. 164.

2 Сурабхекунти, Средняя Азия и Древняя Индия, 1968, lk. 184.

3 Samas, lk. 195.

Horezmi ja teistesse Kesk Aasia piirkondadesse.

Niisiis Rooma tooted jõudsid Indiasse nii vahetult mereteed kaudu Egiptusest, kui ka kuiva maad mööda üle kušaanide Baktria ja üldse Kesk-Aasia, Kesk-Aasia aga sai enamuse Rooma päritoluga tooteid kušaanide valdustest Indias.

Helleenid tõid Kušaani impeeriumi kreeka ja rooma panteoni jumalad. Valitsejad kujutasid oma müntidel Heliost, Selenat, Heraklest, jt. Kujutavas kunstis võeti üle kreeka ja roomapäraseid kujutamisi viisiid, (eriti hiidevoldistiku kujutamine).

Sealjuures töötati hellenistlik pärand eripiirkondades erinevalt läbi.

Hellenistlikku mõju võib eriti märgata arhitektuuris ja kujutavas kunstis, kusjuures nii Kesk-Aasias kui Põhja-Indias iseseisvalt ja paralleelselt.²

Indias on selle näiteks Taxila mälestusmärgid, Baktrias näiteks Haltšajan.³

¹ Юркович, Кушанская культура на территории Афганистана, Пакистана и Индии, АН СССР, Москва 1968, lk. 8.

² Славинский, Средняя Азия и Древняя Индия, Ленинград 1968, lk. 188.

³ Пугаченкова, Хавчане, Пакистан 1966, lk. 58.

Kesk Aasia mõju.

Baktria andis kušaani impeeriumile keele. Kušaanide hiigelimpeerium kasvas välja just Baktria väikeriigist. Selle aja mälestusmärkides, eriti Indias, võime näha, kui võrd suur oli kušaani õukonnas ja üldse riigis aasia mõju riietuses "sküüdi mütsid", laiad kottpüksid, jm. eriti terrakota (Mathura)¹.

Kuid Baktria kultuuri kokkupuute tagajärjeks Indiaga oli peaaegu täielik indianiseerumine.

Kui kušaanide ladvik võttis üle lihtsalt vallutatud India alade kultuuri, siis Baktria keskustes toimus palju keerulisem kultuuride segunemine, vastastikune mõju ja uute suundade areng.

Kahtlemata käis baktrialasi Indias ja indialesi käis ka Baktrias.² Nende seas oli käsitöölisi ja kaupmehi, kuid enamuses olid nad siiski ametnikud ja sõdurid ning ka budismi mungad.

Vanade baktrialaste zoroastrism, kreeka makedoonia panteoni jumalad, jueštšite šamanism jt. kohalikud kultused ei vastanud enam kušaanide ladviku nõuetele ja ideoloogilistele vajadustele.³ Budism üha tugevnes.

¹ Büchler, New Yaina Inscriptions from Mathura, EI, vol. 48, 1896.

² Tarn, The Greeks in Bactria and India, Cambridge 1951, lk. 352.

³ Тынянов, Куманеное царство и греческие поселения, lk. 10.

Baktrias on leitud hulgaliselt budismi kultuslike ehitusi kušaanide ajast Kurudži, Surh-Kotal, Kara-Tepe, jt. Baktrias, eriti Toharistanis,¹ läksid budismi juured väga sügavale. Sellest piirkonnast võrsusid paljud kuulsad teadlased ja usuteadlased.

Ka kirjalikud allikad tõendavad seda tähtsat osa, mida Toharistani elanikkond etendas budistliku doktriini väljatöötamisel ja levitamisel kušaanide ajal.

Eriti levis siin budismi vaibhašina koolkond. Selle koolkonna traktaatide esimene tõlkija toharistani keelde oli kohalik munk Dharmamitra-Termezist.² Ta koostas kommentaarid Vinajiasutra'le.

Ka kuulus budismi eriteadlane Ghoshaka sündis Toharistanis.³ Ghoshaka koostas tohutud kommentaarid Ahdhidhar-mapitakale, mis kinnitati Kaniška poolt kokku kutsutud suutel kirikukogul jne.

Palju andsid baktrialased ka budistlikku arhitektuuri. Näiteks Baktria budistlikes templites laialt levinud ringkoridbride süsteem, mis piirasid pühamut -cellat kolmest või neljast küljest.⁴ Säärane planeerimine on tavaline Kesk-Aasias, Iraanis, Lähis-Idas, kuid mitte varabudistlikus arhitektuuris (mõeldud on enneküüasaaniaegset arhitektuuri).

Hiljem esineb see planeerimine tihti budistlikus arhitektuuris. Kara-Tepe templi alusel võime öelda, et

¹ Асундов. *Науча египет Агун кымаарекотэ зноуи*, lk. 5.

² Litvinsky. *Outline history of buddhism in central Asia*, Dushanbe, 1968, lk. 3.

³ Lamas, lk. 11.

⁴ Смабуекунт. *СА и Дрелмел Уагуа*, lk. 192.

vaadeldav arhitektuuri vorm tuleb just Baktriast.

Välisjõudude ja Baktria kultuuri segunemist tunnistavad ka monumentaal-dekoratiivsed mälestusmärgid. Airtami friis, kolonnide kapiteelid, kivireljeefid, mis kujutavad stseene Buddha elust jm.

Uurides lähemalt Horezmi münte, võib kinnitada et see piirkond oli Kusaani impeeriumiga erisuhetes.

Nimelt suutis Horezm jääda kogu kušaanide aja vältel suhteliselt iseseisvaks. V.M. Masson isegi kahtleb selles, kas Horezm kuulus täielikult Kušaanii impeeriumi koosseisu. Igal juhul V.M. Massoni arvates ei olnud säärane alluvus kuigi tugev ja kauakestev.¹

Horezmis ei ole ka erinevalt Baktriast kadistlikke mälestusmärke.² Mis seda tõendab?

Esiteks umb. I saj. e.m.a. lõpul või I saj. m.a.j. algul hakkavad Horezmi valitsejad müntima oma hõbemünte, sealjuures ei ole märgata müntidel kušaanii mõju ei kujutuse tüüpides, kirjade paigutustes, ega kaalu standartides³. Vastupidi, kušaanii/mündindusele, mis rajanes kullal, olid Horezmis hõbemündid. Neil kuju tati ka Horezmi dünastia märki, mitte aga kušaanide tamgat. Lisaks kõigele, enamusel Horezmis leitud

¹ Массон, Страны мусульманского Востока, М 1966, л. 143.

² Массон, Хорезм и Кушане ФВ №. 17, 1966, л. 80.

³ Самар, л. 142.

müntidel on märgatav ülemüntimise jälg, horezmi dünastia märk. Kuskil mujal ei ole leitud kušaani münte, mis nii jultunud kombel oleksid ümber münditud. See kõik näitab, et Horezmi valitsejad ei olnud kaugegtki nii alandlikud, kui teiste allutatud piirkondade omad.

Kõik Kesk-Aasia piirkonnad etendasid tähtsat osa kušaani kultuuri kujunemisel.

Kušaani perioodi mõju on märgata ka ka Kesk-Aasia varakeskaegsete mälestusmärkide juures. Kušaani traditsiooni säilimisele Kesk Aasias aitasid kaasa muidugi kindlad üldajaloolised faktorid, kuid osaliselt ka pärilussidemed, mis eksisteerisid varakeskaegsete vürstiriikide mõjukate perekondade ja kušaani dünastia vahel.¹ Real juhtudel lubavad varakeskaegsed mälestusmärgid meil täita valgeid laike kušaani perioodi kunstis, Kesk-Aasias.

Peame arvestama, et ka Kesk Aasias allus kušaani kultuur mitmetele välismõjudele, eriti hellenistlike maade omale, samuti India ja Iraani mõjudele.

Sellele vaatamata võime arvata, et Kesk-Aasia kultuuri, eriti kunsti omapärased jooned (anne araablaste vallutusi) kujunesid kohalike traditsioonide

¹ Бенвенист, Кушаанское наследие в раннесредневековом искусстве, Каманов вестник и "Курьера" искусство Средний Азии в кушаанскую эпоху, 1968, к. 57.

reeglipärase arengu tulemusena, milledele omakorda pani aluse (kõige tugevama ja tunnetatavama) kušaani kultuur.

Meie aja esimestel sajanditel levib Kesk-Aasias budism suure lainena. Kesk-Aasia lõunaosas levib eriti budismi üks koolkond —vaihashina koolkond.

Iraani mõju.

Kõige täiuslikumad andmed Iraani mõjust Kušaani impeeriumi kultuurile saame numismaatikast.²

Arhitektuuri ja kujutava kunsti mälestusmärgid kušaani ajast on enamuses hävinud. Need, mis mingil määral on säilinud, kannavad endas tugevaid kultuuride segunemise jälgi, kust on juba raske välja lugeda, missugune stiili joon millisesse aega või kultuuri kuulub. Müntide kollektsioon lubab aga küllalt täpselt selgitada, missuguseid jumalaid kummardasid kušaaniid ja neile alluvad rahvad, missuguse põhikultuuri panteoni nad kuulusid ja kuidas neid seoti teiste kultuuride jumalatega, [igal rahval on ju oma peajumal, elujumal, surmajumal, vijakusejumal jne.]

Kaniška ja Huviška müntidel domineerivad iraani jumalad.² Need mündid näitavad millised olid Kušaani riigi valitsevaks klassi religioossed tõekspidamised.

1 Rosenfield, The Dynastic Arts. . . . lk. 73.

2 Зейванс, Куманенске сапенбо но нунуу хану-
уекенуу гакенуу, lk. 19.

Elkõige käsitlesid need uskumused riigivõimsuse teooriat. Kuid kuna budism oli "ainuke organiseeritud religioon, mis lõi kultuse kujutused", siis iraani jumaladesinevad mingil määral täiendusena budismi religioonile. Iraani jumalusi seotakse budismi omadega.

Üks kõige tähtsamaid jumalaid kusaanide müntidel on Ardexsho koos Nana¹ga. See on külluse printsiibi naiselik kehastus, ja neid kahte, Ardexshot ja Nanat peab vaatlema koos. Ardexshol on tavaliselt käes küllusesarv ja kroon.

J.M. Rosenfieldi arvates tuletati jumalannade poos hellenistlikest Tyche'ist või Demetrist (neid kasutasid kusaanide Indo-Kreeka ja Sakha eelkäijad). Indianiseerumisel muutus vaadeldav tüüp india jumalannaks —Šri-Lakṣmī'ks. Muuseas, nimi Ardexsho esineb ainult kusaani müntidel ja selle identifitseerimine on tekitanud seni teadlastele palju raskusi.²

Teadlaste seas on kaks koolkonda. Esimest esindab H.V. Bailey, kes seob Ardexshot Vana-Pärsia Rti(ś)vahvi'ga, avesti A(r)šī Oaxsho'ga ja tõlgitseb teda kui saatuse või tasu geenius, kes toob tavalikku tarkust.³

¹Rosenfield, The Dynastic Arts lk, 73.

²Samas, lk 74.

³Samas, lk, 78.

Teise esindaja Janos Harmatta peab Ardoxshot koha-
likuks Ida-Iraani vee ja niiskuse jumalannaks.

Nana on üks tähtsamaid jumalusi Kaniška ja
Huviška müntidel. Nimi on sellel jumalannal are-
nenud vanast massopotaamia jumalanna-Innana - Ištari
kultusest. Nanaga on alati kaasas planeeti Veenus^t
kehastav jumalanna, kes on ühtlasi ka Saatus.

Pärsia panteonis on Innana-Ištarina kujutatud Astar-
tet.

Hellenistlikus traditsioonis võib Innana-Ištari
seostada Artemisega.¹

Huviska müntidel on ta kujutatud Artemöse rõivais
ja poosis: ta laseb parajasti vibust.

Innana-Ištari või Nana on seostatud ka hindu
panteoni Parvati'ga, Parvati — Šiva abikaasa.

Lisaks kõigile eelnenud seostele on Nanas leitud
ühiseid jooni ka Egiptuse panteoni jumalanna
Isise'ga.²

Igal juhul on võim Ardoxsho ja Nana vahel jaota-
tud nii, et esimene on vastutav poliitiliste, dünas-
tiliste ja rahvuslike sündmuste käigus, teine —
looduslikus mõttes: vihm, viljakus, karjaõnn, jne.

Huvitav on märkida et puht-Iraani jumalanna Anahita-
le on antud mõlemad funktsioonid.³

Vaadeldud jumalannade funktsioon on lähedane Kree-
ka Tyche, Rooma Fortuuna ja India Šri-Lakšmi
omale.

¹ Rosenfield,lk. 80.

² Samas, lk. 75.

³ Samas, lk. 76.

Ashaeixsho — "kõige parema tõe", surma jumal.

Tõe kehastus õiglaste inimeste jaoks. Vahetalitaja inimeste ja jumalate vahel.

Ephaistos (Kreeka panteon) Atar (Iraani panteon).

Tule personifikatsioon ja ühtlasi kuningliku au täiuslik allikas (kavaem khvareno, sanskr. k.)

Iraanis on Atar täieõiguslik jumal, taevane uksehoidja. Läänes sama Hephaistos, keda võib kindlalt kõrvutada Kaniška Ephaistosega. Kehalt vigane, vaimult sõdur!

Erakilo — kahtlemata hellenistliku Heraklese iraanipärane vorm.

Kujutusest võib seda samuti välja lugeda: äärmiselt muskulatuurne alasti kaju toetub parema käega sõjanuiale, üle vasaku käe randme on visatud lõvinahk ja käes on õun.

Kušanide müntidel olev Erakilo meenutab väga Mathura Heraklest. See näitab J.M. Rosenfeldi arva-tes, et vaadeldav kreeka pooljumal, kelle kultus oli laialt levinud Lääne- ja Kesk-Aasias hellenistlikul ja rooma ajal, imporditi mitte otse hellenistlikust maailmast, vaid Lääne-Aasiast. Erakilo kujutas mehelikkuj jõudu ja vaprust.

Lroaspo — Neptun (Kreeka panteon)

Maseno — sõjajumal — Karttikeya või Skanda (Hindu pant.)

Mao — Kuujumal, sõjakas. Lääne Aasia kuujumalannadest erineb vaid soo poolest.

Miuro — Päikesejumal. Vana Indo-Iraani päikesekunin-
gas; Mithra või Mitra. Nimi kušaanide panteonis sar-
nane ka pahlavi Mihr'iga.

Mozdogano — Iraani zeroastrismi jumalus. Taeva,
maa ja kõige elusa looja. Ainus jumal, kes on ku-
šaanide müntidel kujutatud hobuse seljas.¹

Sarnasust võib leida India Naksi-Rustami või Pisha-
puriga. On tunda ka Egiptuse mõju.

Oado — Tuulejumal. Sama, mis avesti Vita. Usuti
et tuul toob jõukust.

Oanindo — Tähe jumalanna. Tuletatud ilmselt klassi-
kalisest Nike'st.²

Elios — Päikesejumal. Nimi on pähit kahtlemata
hellenistlikust panteonist. Väga sarnane Miuro
tüübile. Huvitav on märkida, et hilisema perioodi
India tekst, Bhavishya-purana, nimetab päikese
jumalat (harilikult Sutia) Heli ja tema kuning
riiki Heliloka.

Boddo — Buddha. Esimene vaieldamatu Buddha kaju-
tis mündil. Leiti relikvaariumist Ahin posh'i stuu-
pas Jēlālābādīs.³

Peale selle jumaluse on Kaniška müntidel kujuta-
tud Buddhat ka iraani Sakamanovezdona ja Bogovoz-
dona. Viimase istumisviis on tüüpiline Buddhale.
(Sanskriti keeles on selle jumala nimi Baghavat).

¹ Rosenfield, lk. 78.

² Samas, lk. 81.

³ Samas, lk. 80.

J.M. Rosenfield¹ annab suure hulga mitmesuguseid kušaaani panteoni kuuluvaid jumalusi, mis on vaid - lematult Iraani päritoluga. Paljud teised jumalad on lihtsalt tuletatud teiste kultuuride jumalustest. Tekivad vastavalt mitmenimelised üldkušaaani jumalused, mis kehastavad eri piirkondades eri nimede all ühte ja sama jumalikku vaimu.

Näiteks: Miuro - Helios,

Nana - Nanaia - Artemis, - Innana - Ištar - Astrate -
- Parvati - Isis,

Lroaspo - Neptun,

Mao - Selene, jne.

Sealjuures, kujutades neid jumalusi, kasutavad kušaaanid kõige sagedamini siiski klassikalist vormi.

Erandiks võivad olla vaid jumalused, kelle algkuju tuleb budismist. (näiteks Bogovozdo).

Kõik need jumalused esinevad kušaaani perioodi kuuluvatel müntidel. Tavaliselt kujutatakse valitsejat vastava jumalusena ja sellest võib välja lugeda, missugused jumalused, missuguse valitseja ajal rohkem hinnas olid.

Vima Kadfisi ja Vasudeva müntidel on näiteks kujutatud ainult Šiva, Kaniška ja Huviška müntidel on aga väga laialdane panteon, mis tunnistab, et kahe viimase valitseja ususallivus oli eriti lai.

Zoroastrismi jumalate erilist kummardamist ei tõenda mingid dokumendid, kuigi müntidel on kujutatud mõned

¹ Rosenfield,lk.80.

iraani jumalused, keda zoroastrismis kummardati.
Need on aga kujutatud üldiraani jumalustena.

India mõju .

II saj. e.m.a. kuni I saj. m.a.j. tutvustasid uued valitsejad paikseid maaharijaid Kesk-Aasia Jõgedeva-
hemikul, Afganistaanis ja Põhja Indias, Euroaasia
steppide rändkarjakasvatajate kultuurisaavutustega.
(näiteks relvastuse osas.)

Selle etapi iseloomulikuks jooneks oli see, et india
mõju veel ei olnud, vähemasti ei kinnita seda arhe-
oloogiline leiumaterral. Võimalik, et Põhja-Indiat
asustanud rändhõimud, olles suguluses Kesk-Aasia
hõimudega ja ka sealt pärit, olid sunnitud liikuma
India põhjaossa ja selle tõttu katkestanud sidemed en-
dise koduga. Põhjuseks võis olla näiteks sõda eri-
hõimude vahel.

Seetõttu toimus vaadeldaval perioodil poliitilise ja
kultuurilise mõju vool ainult ühes suunas, Kesk-
Aasiast, Gindukusist lõunasse. Samal ajal toimus
Kesk Aasias ja Põhja India piirkondades tugev ida-
vahemeremaade (eesotsas hellenistliku) kultuuri ja
kunsti traditsioonide omaksvõtmine ja loominguiline
ümbertöötlemine.

¹ Rosenfield, ... lk. 81.

² Чмабuckу

Samas, lk. 188.

Kuni Isaj. m.a.j. Indiast Kušaanide riigi territooriumile tõsiselt arvestatavat mõju ei olnud.

India kultuuri mõju kušaanide riigile võib vaadelda alles seoses budismi levikuga, juurdumisega ja domineerimisega riigiuskude seas.

Kuigi teisi jumalaid austatakse ikka sama laialt ja vabalt, ikka tihedamini tekib olukord, kus ühte või teist neist hakatakse kujutama Buddha kaaskonnas, või tema poole palvatamas. Üle impeeriumi kerkivad stupaad, templid ja kloostrid.

Just nimelt siin, Kušaani impeeriumis, toimub budismi muutumine üheks maailmareligioonidest, mis hiljem levib kogu Aasias. Kušaani kunst muutub sillaks

Baktria kunstipärandi ja India Guptade perioodi rahvusliku kunsti vahel. Samas ühendab ta aga endas ka hellenistlikku ja kohalikku traditsiooni.

Koos budismiga levis ka india ilmalik teadus, seda just kloostrite kaudu.

Samas võttis India üle Kusaani impeeriumi kaudu hellenistlikke, iraani, baktria jt. mõjusid.

Kuivõrd tugev oli budismi mõju kušaanide riigis, näitab kasvõi Kara-tepe koobasklooster, õigemini selle varemed.

Kui arvastada mündileide, siis ehitati tempel Kaniška ajal.

Säärase suure ehituse püstitamine nõudis kahtlemata suurt jõu ja ajakulu, samuti tema ülalpidamine pika aja jooksul rahakulu. See kõik oli mõeldav vaid kušaani linnavalitsuse otsesel toetusel või vähemalt tugeval heakskiidul. Kara-tepe oli kušaani linna Termezi vahetus läheduses. Kui arvestada, et Termez oli Balhist, kušaanide pealinnast kõigest 70 km kaugusel, siis on selge, et Termezi valitsejate poliitika budistliku Kara-tepe suhtes pidi otseselt peegeldama kušaani impeeriumi valitsejate suhtumist budismi.

Budismi levikuga kaasnes ka nende teadmiste ja kujutluste levik, mis olid kujunenud ajaarvamise vahetusel india budistlikes kogukondades. Koobastemplite traditsioon on toodud kahtlemata Indiast. Samuti budistlike kultusesemete fragmendid (lootos, relikvaariumid, tšatrad, jm.)

Samuti on Kara tepe seintelt leitud kirja fragmendid, mis näitavad, et kusaanide ajal oli kasutusel sanskriti ja india keeled.

II peatükk.

GANDHARA KUNST

Gandhara koolkond.

Gandhara koolkonna formeerumise algperiood oli seotud erinevate rahvaste keeruliste vastastikkuste mõjutustega.

Oma algstaadiumis paistis Gandhara kunst silma oma eklektilisusega ja samuti ametlike tellijate maitse peegeldamisega. Kuid mida rohkem arenes Gandhara koolkond, seda sisukamaks ja omanäolisemaks ta muutus.

"Ta ühendas hellenistliku kunsti elavuse ja sära idamaade kunsti aegluse ja suursugususega".

Tähtis koht Gandhara kunstis oli Buddha ikonograafilisel kujutamisel reljeefides ja ümarskulptuuris, samuti ka kušaanide valitsevate ringkondade esindajate ja valitsejate portreeskulptuuridel.

Kušaanide valitsejad, olles pimestatud Rooma impeeriumi hiilgusest, püüdsid kõiges seda jäljendada, või kui võimalik, ka üle trumbata.

Kaniška hakkas aktiivselt ehitama, eriti oma pealinnas Purushapuris (praegune Peshavar). Sellesse perioodi kuuluvad mitmete suurbte templite, kloostrite ja stuupade varemed.

Kaniška püstitas oma pealinnas kolossalse 200 m kõrguse torni Buddha auks, mis rabas kaasaegseid oma monumentaalsuse, suursugususega, samuti hämmastavalt rikkaliku kaunistusega. Seda ehitust peeti üheks Aasia imeks.

Kušaanide valitsejaid ei rahuldanud kohalikud meistrid. Nad kutsusid rooma skulptoreid ja kunstnikke, sundides kohalikke meistreid neid jäljendama ja nendelt õppima. Nii pörkusid kokku, segunesid ja arenesid Gandharas erinevad ideelised ja kunstilised kujutlused, maitset, tehnikad, maneerid. Need olid nii kohalikud: india, keskaasia, iraani, kui ka sissetoodud: Vahemeremaade meistrite omad.

Sealjuures peab arvestama asjaolu, et kõik need meistrid töötasid koos kušaanide imperaatorite tellimuste kallal just sellel territooriumil, kus võisid veel säilunud olla kreeka kolonistide mingid kunstilised traditsioonid ja mälestusmärgid II saj. e.m.a., mil nad

siia oma kolooniad rajasid.

Seepärast ei ole ka ime, et algul tekkisid kunstis eklektilised vormid - India Buddhat kujutati riie- tuses, mis väga sarnanes kreeka hümmateiale või rooma imperaatori toogale, ning lisaks veel sageli asetati postamendile, millel ilutsesid kentaurid, triitoniid, atlased ja vahel ka keskaasialikud deko- ratiivmotiveid.

Näiteks "Sirkapi stuupas (Isaj. e.m.a.) võib leida üllatavalt mitmekesiste motiveide segu : korintose sambad, india tsaitja kaar, toraani väravad, kreeka kolmnurkne frontoon, ahemmeniidised nišid, iraani- pärane tulealtar ja lõpuks sküüdi päritoluga kahepea- lise kotka figuur. "

Diskussiooni Gandhara kunsti probleemide üle on ammu sekkunud nii kunstiajaloolased, filoloogid, ajaloolased, arheoloogid kui ka numismaatikud. Kuid sellega ei ole jõutud ühisele arvamusele, pi- gem vastupidi- kontseptsioonide arv on suurenenud. Selgus, et Gandhara kunsti loojad töötasid välja mitmed printsiibid ja kaanonid, mida arvestasid edaspidi sajandite vältel India, Tiibeti, Kesk-Aasia, Tseiloni, Indoneesia, Hiina, Jaapani ja üldse kõigi maade kunstnikud ja skulptorid, kus kunagi on budism eksisteerinud. Gandhara kunstnikud olid muuseas esi- mesed, kes kujutasid Buddhat inimesena. Enne gand- haralasi kujutati Buddhat vaid mingi sümbolina: ra- tas, puuleht, jne.

Gandhara kunstnike poolt loodud Buddha kujud on tänapäevani jäänud budistliku kunsti eeskujuks.

Vaatamata aga Gandhara kunsti mälestusmärkide rohkusele on põhiline osa neist dateerimata. Vaid mõned skulptuurid ja reljeefid omavad kindlat kohta kronoloogias.

Enamus mälestusmärke dateeritakse uurijate poolt stiili järgi, mis ei välista vigu materjali dateerimisel.

Gandhara kunsti varasemad näidised kuuluvad I saj. IIp. e.m.a. kuni I saj. m.a.j.

Need on põhiliselt Buddha kuviskulptuurid ja mitmesuguste relikvaariumide reljeefid. Gandhara reljeefid ja skulptuurid on budismi legendide ja Buddha elulugude džatakade väljendusteks. Igal pool on keskseks kujuks Buddha, kes on kujutatud ka alati suuremana ja esiplaanil. Väga tihti kujutatakse ühel reljeefil mitut stseeni. Iseloomulik on tegelaskujude rohkus. Kuid vaatamata välisele ülekuhjatusele on suudetud säilitada kompositsiooni puhtus ja iga tegelaskuju psühholoogilise elamuse väljendus.

Buddha asend oli küll kanoniseeritud - alati üliinimliku rahu poosis - kõigi ülejäänud tegelaskujude žestides, asendites ja miimikas võib aga välja lugeda laialdast tunnete gammat, mis on edasi antud hämmastava realismiga.

Nagu juba öeldud, on Gandhara kunstis tekkimise ja kujunemise küsimus esile kutsunud terve rea mitmesuguseid kontseptsioone. Kuna selles kunstis võime näha mitmete kunstide tunnuseid (nii Indiast, Roomast, kui ka kohalikest kultuuridest), siis on raske määrata, milline kunst on olnud vaadeldava koolkonna põhiliseks mõjutajaks.

Kesk-Aasia kultuuride mõju väljendus ilmselt eelkõige skulptuuride väga eredas värvikattes. Kombeks oli katta ka kiviskulptuurid õhukese krohvikihiga, mis omakorda kaeti värvi ja kullaga. Keha värviti tavaliselt roosa-terrakota värviga, toonitades nina- ja suujooni tumepunaste joontega. Silmad tehti tumepruunid. Riietuses esines pimestav, säravaid siniseid, rohelisi, oranže toone... Vajadus budistlike skulptuuride järele aga kasvas pidevalt ja seda ei saanud enam rahuldada kiviskulptuurid, kuna need nõudsid palju tööd ja keerulist töötlemistehnikat.

Ilmsalt seetõttu ja võimalik, et ka Kesk-Aasia mõjude tõttu, areneb palju odavam ja kiirem skulptuuride valmistamise viis. Nimelt, hakati skulptuure voolima savist, kipsist ja alabastrist.

Hämmastav on asjaolu, et skulptuurid, mis olid hiigelmõõtmetega ja valmistatud säärasest mittevastu-

pidavast materjalist, säilisisid suhteliselt hästi. Suurte skulptuuride püstitamiseks kasutati puitkarkasse, alebasterskulptuuride puhul aga laotikarkass kivist ja vooliti riidevoldid, näo- ja kehavormid alebastrist. Skulptuuride pead valmistati eraldi ja monteeriti hiljem külge.

Säärane massproduktioon, mis kohe leidis tarbijaid, ei saanud loomulikult silma paista erilise kunstitaseme kõrgusega.

Gandhara kunsti loomingu üldväärtus ei peitugi niivõrd kunstilises tasemes, vaid selles, et vaadeldaval perioodil kunst rikastus mitmete uute ideede ja kujundusvõtetega, mis leidsid neis väljenduse.

Hilis-Rooma mõjul tekkis uus žanr india skulptuuris - portreeskulptuur. Gandhara kunst on jätnud mitmeid väga erinevaid ja eredaid erirahvaste ja -ühiskonnakihtide esindajate portreeskulptuure.

Massistseenide kujutamisel säilib seaduspärasusena indiaparane trakteering, mida iseloomustab kujutatud figuuride kompositsiooni, liigutuste, pooside loomilikkus. Ka enamikule bodisatvaid kujutavatele skulptuuridele on omane realistlik trakteering.

Huvitav on märkida, et bodisatvatena kujutatakse tihti tavalisim inimesi - küllalt tüsedaid ja kau-

geltki mitte tolle aja iluideaalidela vastavaid figuure. Kõige anam sarmanesid nad jõukate kaupmees-
tega. Võimalik, et viimaste seas oli kunstimetsee-
ne ja seetõttu pääsesid nad ka bodisatvate pühasse
ritta.

Kuid Gandhara kunsti peamine väärtus ei seisne siis-
ki ka mitte tema realistlikus materjali käsitluses.
Vahemeremaade kunstiliste mõjude ja kohalike tra-
ditsioonide segunemisej täienemise ja arenemise
tulemusena sündis ideaalse inimese uus tüüp.

Tema suurus seisnes erinevalt kreeka ideaalist mitte
niivõrd füüsilises ilus, kuivõrd sisemise tahtejõu
väljenduses, üllas, segamatus rahu ja keskendumi-
ses, kõikevõitvas psühhilises rikkuses.

Vaim võitis keha, ning inimkeha kujutati kerge ja
peaaegu kaalutuna. "Muskulatuur oli peidetud süga-
vale ümaralt modelleeritud keha pinna alla, kõik
lihased olid lõdvad."

Säärane inimfiguuri trakteering võis kujuneda ai-
nult Indias, kus rahva seas olid tugevasti juur-
dunud joogide õpetuse alused.

Suurima leviku osaliseks sai Buddha kuju istuvas
joogide asendis lootosel, pööratuna oma sisemaa-
ilma ja andununa mõtisklustele ja palvetele, pool-
suletud silmade ja salapärase vaevumärgatava nae-
ratusesga huulil. Säärane Buddha kuju hakkas le-

vima ja kordub India skulptuuris veel 300 a. jooksul. Kahjuks on meieni jõudnud vaid vähesed neist ja võimalik, et mitte kõige paremad selle skulptuurse variandi näited. Parimaks kõigist loetakse Sarnathist pärinevat kuju, mida dateeritakse V saj. lõpu või IV saj. algusega.

Peab märkima, et india kunsti arengusse ei jätanud Gandhara kunst üldiselt suurt jälge. Mujal areneb india kunst omasoodu edasi. Selles suhtes on iseloomulik näiteks Tseiloni¹ kunst ja eriti Mathura kunsti koolkond, mis arenes paralleelselt Gandhara koolkonnaga.

Mathuras, kus budismiga kõrvalt jätkasid oma levikut teised religioonid - brahmanism ja dzainism - jäid kunstis tähtsale kohale rahvuslikud mütoloogiliste kangelaste ja jumaluste kujud. (jakšid, jakšad, nagad, jne.) Eredad igapäevased iseloomud avalduvad kõige selgemiini terrakota plastikas. Terrakota vanimaid näidiseid on leitud Mohendžo-Daros, Harappas, Sindhis, Beludžistanis. Suurem terrakotade hulk kuulub ajavahemikku III saj. e.m.a. kuni VI saj. m.a.j. Neis massilistes ja rahvale kättesaadavates kunstiteostes võis kunstnik, kuna ta ei olnud seotud min-

¹ Heintz Mode, Die buddhistische Plastik Ceylons,

Leipzig 1963.lk. 8.

gite tõsisemate kohustustega, kujutada vahetult inimesi oma vähemast ümbrusest kõrvuti fantastiliste loomadega. Meieni jõudnud terrakota kujude temaatika on väga laialdane - kentaurid, muusikud, õnnelikud abielupaarid, naisfiguurid, jne.

Kahtlemata kõige huvitavamad on need, mis kujutavad tavalisi inimesi, kuna need on eriti realistlikud.

Kahjuks on võimatu taastada nende väheste jälgede põhjal kujukeste algset värvust. Ilmselt värviti kulmud ja silmad mustaks, huuled ja riietusdetailid purpurpunaseks, jne.

Mis puutub kusaani kultuuri arhitektuurilistesse mälestusmärkidesse, siis suurt huvi pakuvad näiteks Toprak-Kale, Kara-Tepe, Surh-Kotal ja teised ehituskompleksid. Neil kõigil on täpselt välja töötatud arhitektuuriline plaan. Ruumide rohkus ja paigutus annab tunnistust luksuslikust elust ja nendes lossides.

Gandhara terrakota .

Võtame veelgi lähema vaatluse alla selle enamlevinud leidude liigi (muidugi on enamuses tegemist vaid fragmentidega.)

Kohalikud meistrid võtavad üle hellenistliku kunsti saavutused ja ka esteetilised vaated. Antud juhul oli tegemist pisiplastikaga, massilise toodanguga,

mida ei mõjutanud valitsejate erisoovid, tellimused ja piiramised. See oli just see kunst, mis väljendas kõige paremini meistrite endi vaateid ja maitset. Sellistõttu annaks nende uurimine ja võrdlemine kõige parema ülevaate kohaliku meisterkonna kohanemisastmest võõrale kunstile ja teiste rahvaste religioossete ja esteetiliste vaadete kunsti sissepõimimise variantidest.

Näiteks Tahvel IX A, Noor, pikergune, pehmelt voolitud nägu sügaval asetsevate silmade, sirge nina ja pruntis huultega. Nägu on mõtlik. Peas on antiikset kiivrit meenutav peakate. On tunda tugevat hellenismi mõju. Säärast tüüpi tuntakse Kesk-Aasia kunstis juba III - II saj. e.m.a.

Või siis kuulsale Sürakuusas loodud nümfi Aretusa kujutusele sarnane terrakota neiupeake koheva juustekrooniga. Tahvel IX C.

Sama alatoon (võibolla vaid mõtlikum või isegi kurvem näoilme) on ka järgmisel fragmendil, Tahvel IX B, Ussidena väänlevad juuksed jätavad gorgose mulje, kuid näol on sama tasane kurbus. (Nina lamedus on tingitud ilmselt ebaõnnestunud vormiäst).

Kuid samas, millise hämmastava realismiga on kunstnik kujutanud vanaeide nägu. Tahvel VIII C. Ilme on traagiline ja nagu paluv, samal ajal aga leplik ja

alistuv. Näol on väga rikas valguse ja varju mäng, silmad on sügavale langenud, põsesarnad ja kulmukaa- red tulevad seetõttu eriti tugevalt esile, samuti esileulatuva lõug. Kõik see jätab mulje muldvanast naisest, kes on elus palju näinud ja kes nüüd on muutunud ükskõikseks valu ja üldse kogu välisilma vastu. Selles näos on ka kunstniku filosoofiline mõte - kõik me saame kunagi nii vanaks ja abivajavaks. Kahtlemata on see nägu loodud elava näite, reaalse inimese järgi.

Vaatamata hellenistlike kunstitraditsioonide ülevõtmisele jäi Kesk-Aasia kunsti tugevasti püsima naisfiguur - kas viljakuse jumalanna?

Näiteks Horezmi jumalanna peata kujuke, väga suursuguse hoiakuga. Tahvel VII C. Pikk mantel langeb pehmelt viltidesse, käes on jumalannal (?) amfora ja veel mingi anum.

Või Baktria jumalanna, Tahvel VIII A. Siin on kohe näha näoilmes idamaalase tüüp. Laup on kõrge, nägu lai, silmad teravalt välja joonistatud. Jumalanna on rahulik, ülevas ja samal ajal väga pehmes, naiselikus poosis. Kuid üldiselt kõikide pisiplastika näidete juures on märgata tugevat tehnilist tagasiminekut võrreldes hellenistliku kunstiga.

Kui vaadata näiteks poolekslöödud pisireljeefi troonistseeniga, Tahvel I B, või jumalannade kujukesi, Tah-

vel V , või ka habemike pronksskulptuure Tahvel V A, B, siis kuigi me tabame ära näoilme ja skulptuuri põhiseloomu, jätab kõik sageli küllaltki robustse ilme (eriti jumalannade kujukeste puhul) Tahvel V , Neist jumalannade kujukestest ei leia me küll midagi hellenis hellenistlikku. Tugevat aasialikku mõju on tunda nii jumalannade kui valitsejate kujudes. Tähelepanuvääriv on ka valitsejate idamaa riietus, eriti Kaniškat kujutatavatel skulptuuridel, Tahvel IV C, - alt laienevad kottis püksid, pikk ülakuub, pik- kade ülespidi ninadega jalanõud. Mõningaks erandiks oleks mehe profiil kušaani hemmal. See on kohaliku sõjamehe tugev süntees-tüüp. Indi- viduaaljooned tal puuduvad. Tahvel I A.

Gandhara reljeefid .

Samuti on palju leitud Gandhara koolkonda kuuluvaid reljeefe.

Gandhara kunsti dekoratiiv - skulptuurses temaatikas võime sageli kohata motiivi, mis kujutab alasti poi- sikest kandmas vanikuid. Enamasti on vanikute kaar- te vahel kujutatud suuremaid inimfiguure - muusikuid, geeniusi, muusasidjine.

Sageli on nende figuuride asemel lootos, (india mõju) Kunsti indianiseerumisele viitavad ka nägude tüübid.

Eeroste, puttode, või amorite motiiv oli laialt levinud Vahemeremaade kunstis ja teadlased on üksmeelsel arvamusel küsimuses, kust need motiivid tulid Indiassa.

Kuid küsimuses vaadeldava motiivi kohandamise ja edasiarendamise kohta Gandhara kunstis lähevad teadlaste arvamused lahku.

Osa teadlasi, näiteks H. Buchthal,¹ kinnitavad, et arvestades Gandhara reljeefide suurt sarnasust Adrianuse ja Antoniuse aegsete rooma sarkofaagide reljeefidega, tuleb Gandhara reljeefid dateerida II - III saj. ja nende teke on seotud kontaktidega Kusaani impeeriumi ja Rooma impeeriumi vahel.

Sellele seisukohale vaidlevad vastu Schlumberger ja Zannas.² Nad leiavad eeroste või puttode motiivid juba hellenismi perioodi monumentaalarhitektuurist, samuti ka Vara-Roomast ja Partiast.

Hilis -Rooma perioodil aga ei esine puttode motiiv enam monumentaalarhitektuuris, nagu I saj. e.m.a. - II saj.m.a.j. Selle perioodi friiside kaunistuseks on lopsakate taimornamentide ja akantuse variatsioonid.

¹ Buchthal, *The Western Aspects of the Gandhara Sculpture*, PBA, 1945.

² *Ученые работы*, № 43.

Gandhara reljeefid on aga arhitektuuri osad, nendega kaunistati treppe ja stuupade aluseid. Tekib küsimus: kas need reljeefide motiivid on tõesti laenatud rooma sarkofaagidelt? Kas ei olnud siin lähemaid arhitektuurilisi ja skulptuurilisi prototüüpe?

Vastuse võib anda Haltsajani lossi peasaali seina skulptuurne friis, mis kaevati välja professor G. Pugatšenkova juhtimisel.¹ Vaatamata vähestele säilinud friisi fragmentidele võib kindlaks teha, et see kujutas endast laste figuure, kes kandsid käes vanikuid. Vanikute kaarte vahel asusid mees- ja naisfiguurid. Vanikud on tinglik-dekoratiivsed, korrapäraste, aegajalt varieeruvate lehtede ridadega. Säärane motiiv on välja välja töötatud hellenismi arhitektuuriä.

Haltsajani friisil hoidsid vanikuid poisikesed, kes on kujutatud keerulistes pöördepoosides - jalad ja käed laiali, pea nagu mingi raskuse all ette kallutatud. Tahvel $\overline{N''}$ A, B. Nende kehad ja näod olid värvitud heleroosaks, juuksed mustaks. Kehad on suurepäraselt voolitud .

Kõik skulptuurid olid tehtud arvestusega, et friis asub kõrgel vaataja pea kohal ja ei ole hästi valgustatud. (siit tuleneb ka altvaates tekkivate optiliste paranduste arvestamine ja pisut ebaloomulik figuuride värv).

¹ Пугаченкова, Хаврач, Манушев 1966.

Kõige tähtsam on aga asjaolu, et vaadeldavad fragmendid olid just nimelt arhitektuurilise friisi osad. Seetõttu võib Haldšajani Friisi sarnastada hellenistlik-roomalike arhitektuuriliste mälestusmärkidega I saj. e.m.a., mitte aga hilis-Rooma sarkofaagidega IIsajandist või ka III sajandist m.a.j. Sama tõendavad ka Nagapahari piirkonnast Haddast (Ida-Afganistan) leitud stuupa jäänused, täpsemalt, stuupal olevad friisid.

Samuti esinevad need motiivid Baktrias. Ja just Baktriast Baktriast võis vaadeldav motiiv tungida vahetult Gandharasse ja kohanduda budistliku temaatikaga. Väljastpoolt sissetoodud kunstilised motiivid kohanevad aga uues keskkonnas vaid siis, kui kohtavad mingit loominguulist vastavust kas vormis või sisus. Kui säärast vastavust, millesse võiks haakuda, kohalikus keskkonnas ei ole, heidetakse uus motiiv kui võõrkeha kõrvale.

Kuid on ju teada, et lillevanikud ja pärjad mängisid juba iidsetest aegadest suurt osa India rahvuslikes ja rituaalsetes pidustustes. Niisiis vastavus oli olemas. Ka kujutav teema ise võis olla võetud pidulikust protsessioonist - olid ju seal omad vanikutekandjad, tantsijannad ja muusikud.

Seetõttu oli taimornamendi motiiv india kunstis sügavalt traditsiooniline. Baktria arhitektuuris

säilis Haltsajani friisi motiiv ka hiljem - Kušaanide impeeriumi ajal. (Näiteks Surh-Kotali tempel II saj. m.a.j.)

Kui tulla veelkord Haltsajani templi friisi juurde tagasi, siis eriti huvitav on jälgida friisil kujutatud neidusid-muusikuid. Siin võime näha, kuivõrd erinevad olid esteetilised naise ilu normid kreeka-rooma idealidest. Tahvel XI C, D. Näod on laiad, täidlased. Suu väikeste pruntis huultega, raskete laugudega silmad, tugevad kulmukaared, nina ei ole enam sirge kreeka nina. Soengud on samuti kreeka-rooma mõjust vabad, (selleest leiame sarnaseid soenguid partia riitnitelt Nissast). Siiski erinevad need soengud ka tüüpilistest india soengutest.

Haltsajanist leitud fragmentide seas paistavad veel silma sõjameeste figuurid. Tahvel VIII A, B.

Ilmselt on siin kujutatud kuninglikust soost mehi, sellest annab tunnistust lai paelside ümber juuste-kuningliku perekonna tunnus. Mõlemad on habemikud sõjamehed sõjamehed. Kuid millised tugevad portreed need on! Üks on keigarliku, pisut edeva, endast vaimustatud elumehe portree. Teine kujutab juba elu näinud ja ilmselt ka palju raskusi talunud, pisut kalgistunud või ka väsinud vanemat meest.

Peshavari lähedalt leiti Kaniska pranksrelikvaarium.

Ka see relikvaarium tõendab eelpool vaadatud putto-
deja vanikute motiivi lülitumist puhtasse budistlik-
ku temaatikasse. Tahvel X C, 6. Relikvaariumi silind-
rilistel seintel on robustselt töödeldud vanik, mi-
da hoiavad alasti poisikeked. Kaarte vahel on kolme
istuva Buddha kujud - kuujumala, päikesejumala ja
arvatavasti Kaniška enese kujud. Viimasel on saljas
lai idamaa päritoluga kaftan.

Kaniška relikvaariumi vanuse küsimustes läksid tead-
lased kohe vaidlema, ega ole jõudnud üksmeelsele ar-
vamusele kuni tänapäevani.

On säilinud relikvaariumi autori nimi - Agesilasos -
ilmselt kreeka päritoluga, kuid metalli töötlus on
tugevasti halvenenud, robustsemaks muutunud.

Üldse on eerooste ja vanikute motiiv Gandhara kunstis
muutunud, Vanikute hoidjaile on omased eripärased
soengud, vahel turbanid, rasked kõrvarõngad, jala-
ja käevõrud, keed; neil on sageli tugevasti indiani-
seerunud näotüüp jne.

Mitte palju aega tagasi leiti Termezis reljeefi frag-
ment. See on kahe vööndiga reljeef, mis kujutab puu
all lootosistes istuvat meest nii üleval kui all rel-
jeefipoolel ja palju väiksemaid figuure mõlema kesk-
#g figuuri ümber. (Reljeef on tugevasti kahjustatud)
Mõlemad kesksed kujud on bodisatvate kanoniseeritud

istepoosis - frontaalne, rangelt sirge iste, risti jalad, mantlisse peidetud keha.

Kuid lähemal vaatlemisel on kaks reljeefi vööndit siiski erinevad. Ülemine põhikuju on jõulisem, samuti on vahe ka kõrvalkujudes.

Antud reljeefi sisuliseks lahtimõtestamiseks peab kasutama džatakade abi. Nagu neist on teada, läks Buddha koduse rikkuse juurest metsa, et asketismis, maailmast eemal leida tee pääslikkuseni ja saavutada ülim rahu. Teda saatsid viis vana erakut -rišat. Kuid leidmata otsitud igavest rahu, läks Gautama Buddha uuesti rändama, kuni jõudis "tõe äratundmiseni". Siis tuli ta rišade juurde tagasi, (kes teda algul kuulda ei tahtnud võtta, heites talle ette argust ja reeturlikkust) ja selgitas neile oma põhitõed.

Kuid Termezi fragment näitab, et autor ei olnud lihtsalt džataka illustraator. Ta ei pea täpselt kinni džataka detailidest. Peamine on selles, et reljeefi kunstilised võtted arendavad edasi Gandhara kunsti, skulptuuri põhijoont - erineval ajal toimuvate sündmuste üheaegset näitamist. Tahvel IV A.

Milles see seisneb antud reljeefi puhul?

Kogu džataka süzee haarab pikka ajavahemikku ja rea üksteisele järgnevaid episoode. Kuid reljeefil on

paljud episoodid nagu ühendatud. Buddha on juba tõe leidnud, ta esineb jutlustajana ja mitte oma lähemate jüngrite-rišade õpetajana, vaid kogu üldsuse õpetajana. Rišad on klassikalises mõtiskluse poosis. Kas see on veel uue õpetuse eitamine, või juba selle täielik omaks võtmine? Kes on nende ümber, kas sõnakuulelikud õpilased või juba kindlameelsed budistid?

Põhikujud on antud kanoniseeritud poosides, kuid kuulajate poosid on antud äärmiselt elavate ja iseloomulike. Kunstiliste võtetega nagu avatakse erinevate inimtüüpide kogu psühholoogiline olemus - vana- de askeetlike rišade passiivsetele mõtisklustele on vastav staatilis - frontaalne poos, samal ajal "vast- ärganute" dramaatilis - dünaamilistest poosidest võib välja lugeda kuivõrd haaratud on nad uutest "valguse ideedest". Tahvel X B.

Džatakad aitavad avada ka kuulsa Airtami friisi süzee (I - II saj.) Pikal friisil on kujutatud kaks rida akantuse lehti, millede vahel on inim- figuurid. Tahvel XIII C. Figuurid on teostatud väga kõrges reljeefis, peaaegu ümarskulptuuris. Inim- figuuride ja akantuse lehtede vaheldumine on üld- se omane Gandhara kunstile.

Enamus figuuridest on naisfiguurid. Tahvel XII A, B.

Need on muusikud : flöödi- , harfi- , trummi- , jne. mängijad ja ka kingituste - puuvilja, lillevanikute ja anumate kandjad. Esimesed on ilmselt Pansamahasabta ehk Viis Suurt Heli India mütoloogiast.

Teised on devaputrad, taevased kingituste neiud. Esimesed mängivad Buddha auks, teised puistavad ta teele lilli ja lõhnaaineid.

Friisi süzee on ilmselt seotud dzatakaga, mis kõneleb Suurest Surmast - Gautama Buddha surmast.

Hetkel, mil toimus pidulik leinatseremoonia "heli-ses taevas muusika ja lilli puistati maale".

Ilmselt just see stseen ongi friisi süzeeks.

Juba friisi asetus - kõrgel eesruumis, kus seisis Buddha kuju ja tema relikvaarium - andis edasi taevaste neidude rituaalset toimingut. Kuid oma olemuselt mütoloogiline süzee anti edasi figuuride kau-du, mille prototüübid olid kahtlemata võetud ümb-ritsevast elust. Säärased ilusasti rõivastatud neiud võisid olla meie aja esimeste sajandite pidulikest rongikäikudest osavõtjad.

Friisil kujutatud neiud on laia näo, pisut kõõrdi silmade, reljeefsete kulmude, sirge lühikese nina ja pruntsuu ning raske ümara lõuaga. Sellele näotüübile on väga sarnane eelpool käsitletud Hallsajani friisi lüüramängija. Tahvel XII C.

Tütarlaste riietus ja ehted on väga rikkalikud ning mitmekesised. Huvi pakuvad ka muusikariistad, millede analoogiaid me võime leida mitte ainult Gandhara ja Haltsajani reljeefidel, vaid ka Samarkandist leitud terrakotal ja isegi Pandzabi elanikkonna kaasaegsetes muusikariistades. Nagu Haltsajani friis, nii ka see on tihedalt seotud kogu ehitusega, olles puhtal kujul arhitektuuriline friis.

Kuid varasemasse perioodi kuuluvad reljeefid on kahtlemata väga sarnased hellenistliku kunstiga. Poosid, riietus, drapeeringu stiil ei jäta selles mingit kahtlust, kuigi otsesest jäljendamist, kopeerimist ei esine.

Eriti hästi näeme me seda, kui võrdleme Parfa rii-tonitel (Nissas) kujutatud Olümpose ülemjumalate preestrite, tantsijataride poolt peetavaid bakha-naaliid puht hellenistliku kunsti mälestusmärkidega. Kujutatud jumalad on läbi teinud vaid mõningad muudatused tüüpides ja detailides (näiteks ümar nägu). Figuurid tulevad tasaselt pinnalt reljeefselt esile. Tavaliselt ühekaupa, sageli üksteise poole pöördunult, kuid ilma iga-suguse ruumilise plaani ja pindade ristumiseta. Piirjooned on harmoonilised, drapeering on sujuv.

Kehale antakse kas tasakaalustatud rahu või spiraal-likujulise pöörde poos. Tahvel \underline{X} C a.

Tugevaid analoogilisi jooni võib leida partia kunsti mälestusmärkides. Samuti leiame sarnaseid jooni näiteks Gandhara Atlases Tahvel \underline{XI} A, ja Nissa kentauride kujudes Tahvel \underline{XI} ning ka meeste peades, Tahvel \underline{XIII} c. Gandhara Atlas kujutab endast elujõulist musklis habemikku. Ei ole mingit kahtlust, et selle skulptuuri autor tundis hästi kreeka-rooma kunsti koolkonna printsiipe. Kuid vastupidi klassikalise traditsioonile omastele seisvatele või põlvitavatele atlastele on Gandhara Atlasele istuv, põlvedest köverdatud poos, mis teeb ta sarnaseks Kesk-Aasia kunsti näidistega.

Mitmed teadlased, sealhulgas eriti J. Marshall,¹ on püüdnud Gandhara Atlant kronoloogiliselt diferentseerida, kuid täiesti põhjendatud dateeringuid seni siiski olnud ei ole, vaadeldava perioodi üldise kronoloogilise segaduse ja kunsti erikoolkondade tugeva sagunemise tõttu.

Kui võtta lähema vaatluse alla Lahori muuseumis olev Gandhara Atlas, Tahvel \underline{XI} A, siis B. Rowland² näeb selles tugevat rooma kunsti mõju, võrreldes antud skulptuuri Antoniuuse-aegse ja ka hilisemate rooma

1 Marshall, The Buddhist Art of Gandhara, Paris 1905, lk. 48.

2 Rowland, The Art and Architecture of India, New York 1962, lk. 58.

skulptuuridega, dateerides seega skulptuuri II-III sa-
jandisse, kuid märkides samas, et rooma skulptuurid
olid ise rajatud hellenistliku koolkonna baasil.

G. Pugatšenkova¹ arvates aga just hellenistlikul pe-
rioodil tungis võimsa, elujõulise mehe kuju (Herakles,
Zeus, kentaur, atlas, jne.) Kesk- Aasiassa.

Zeus ja Herakles figureerivad näiteks juba paljudel
II - I saj- e.m.a. müntidel, mis kuuluvad kreeka -
baktaria ja teistele valitsejatele.

Ühtne on esteetiline suhtumine mehejõusse - lihaseli-
ne, jõuline torso, kui küpse mehejõu väljendus. See
ei ole mingil määral India mõju. Vajcupidi, idiapä-
rastele figuuridele on omane äärmine plastilisus,
pehmus, sile, muskliteta torso.

Selletõttu G. Pugatšenkova arvates, ei ole õige ot-
sida analoogiat vaadeldavate figuuride osas hilis-
rooma kunstist II - III saj., vaid palju loogilisem
on neid otsida varasemates helleniseerunud partia-
likes traditsioonides.

Helleniseerunud aasialik alus on selgesti näha ka
Lahori muuseumis oleval piedestaalil, millel on ku-
jutatud kaks lõbutsevat paari. Tahvel X C, a.

Figuurid on pooleldi alasti, naised istuvad oma kaas-
laste põlvedel. Pehme riietus langeb vabalt puusade-
le. Naistel on hellenistlikus stiilis ülespandud

¹ Меньцова Уагуи, лс. 45.

soengud. Üks naistest ulatab mehele joogianumat, teine on käed ümber noormehe (?) kaela asetanud. Figuurid on antud kahe eraldi grupina, kumbagi neist võib vaadelda eraldi tervikuna. Figuuride poosid on mänglevad ja vabad. Vaevalt, et siin on kujutatud tüüpilist pidustseeni, enne on see bakhanaalia stseen.

B. Rowland¹ nägi vaadeldavas reljeefis sarnasust rooma sarkofaagidega, kuid sarnasus nendega on antud juhul vaid sisuline. Figuuride stiil ja kompositsiooniline asetus on aga rooma sarkofaagidel tunduvalt erinev Lahori reljeefist.

Nimelt rooma sarkofaagidel on reljeefide figuurid antud pideva, mitmeplaanilise asetusega, figuure on palju, samuti on rohkesti ka mitmesuguseid dekoratiivseid detaile.

Gandhara reljeefil on aga säilitatud mõlema paari eraldatus tervikuteks ja kahe grupi vahel ei ole midagi. Foon on jäetud vabaks. See vastab mitte rooma, vaid hellenistlikule traditsioonile.

J. Marshall, võrreldes vaadeldavaid skulptuure Sirkapi partia perioodi leidudega, aetas antud reljeefi perioodi, mil Taxilas valitsesid indo -

¹ *University Museum, Lu. 46.*

paria valitsejad s.o. I saj. G. Pugatšenkova arvates on J. Marshall'il õigus, kui ta otsib seost partia kunsti ja traditsioonidega.

Lahori feljeefi figuuride paigutus vastab suures osas Nissast leitud Zeuside, Poseidonite, atlaste jt. kujudele. Nii näiteks parempoolne habemik Lahori reljeefil, Tahvel $\bar{X}D$ on nendega väga sarnane. Kuid eriti sarnased on naisfiguurid oma kõrgete soengute, iseloomulike käevõrude ja ristuvate riiderihmadega. Tahvel $\bar{X}e, a$.

On ilmne, et siin on mõju avaldanud just keskaasialik antiiktraditsioon. Mis puutub näotüübi muutusse, siis ilmselt on Gandhara kunstnikud andnud skulptuuridele kohaliku etnilise tüübi esindajate näojooned. Eriti leiab see kinnitust antud piirkonna praeguse elanikkonna näojoonte võrdlemisel.

Siin peitubki indo - aasialiku skulptuurse ikonograafia suurte lokaalsete koolkondade omapära.

Gandharas toimub näotüüpide, riidedetailide ja kaunistuste lokaliseerumine; seejärel toimub see ka plastilises imimfiguuride kujutamises, mis üldiselt vastas palju paremini vaataja maitsele, kellele nad olid määratud ja ka Gandhara kunstnike endi ideaalidele ja esteetilistele tõekspidamistele.

Meie ajaarvamise algsajanditel astub juba formeerunud Gandhara skulptuuri koolkond, (milles on juba võitnud indiapärase plastika) uude vastastikuste loo-

minguliste mõjutuste ringi.

India sidemed Rooma ja selle idaproovintsidega ja Lääne-Partiaga on väljaspool kahtlust. Need sidemed leidsid väljenduse ka kunstis.

Kuid varase Gandhara koolkonna kunstiteostes on tunda tugevat hellenistlikku mõju, mis tuli seoses sidemete-ga Baktria ja Partia kunstivooludega. See tuli just seoses- Gandhara kunsti koolkonna varasemas arengujürgus.

Ja kui Gandhara koolkonna temaatika on põhiliselt budistlik ja süzeede tõlgitsus indiapärase, siis teoste kunstilis-kujutavas väljenduses on palju üle võetud Kesk-Aasia helleniseerunud kunstilt.

Ülevaade teaduslikest seisukohtadest.

Alates XIX sajandi 30-nendatest aastatest mil Kabuli piirkonnas leiti esimesed Gandhara skulptuuri näidised ja Lääne-Euroopa muuseumidesse hakkasid tekkima esimesed tundmatu kunsti fragmendid, kuni tänapäevani, mil arheoloogid on välja kaevanud mitmeid tuhandeid selle kunsti näidiseid ja seda väga laialdasel alal, on Gandhara kunst muutunud väga laialdaseks mõisteks.

Teadlased hakkasid vaidlema vaadeldava kunsti probleemide üle kohe peale esimeste näidiste ilmumist. Võib omale umbes ette kujutada, kui palju on erinevaid arvamusi, tõlgendusi ja õpetusi tänapäeval, mil nagu öeldud, on tegemist tohutu leiutumaterjaliga.

Kuid esiteks enamuse materjali on raske dateerida ja teiseks on tegemist kunstiajaloolise materjaliga. Siin peavad uurijad arvestama teiste kunstivoolude mõju (mille poolest Kusaanide impeeriumi konglomeeratkunst oli eriti rikas), aega, mil üks või teine töö valminud on (enamuse töid on senini dateerimata), mis otstarbeks on töö mõeldud ja veel paljusid muid asjaolusid.

Esimesel pilgul näib, et sellest ummikust ei olegi väljapääsu. Iga uurija on oma seisukohas kindel ja igal uurijal on mingil määral õigus.

Et üldse võida kaasa rääkida neis küsimustes, peab uurija olema tuttav nii kreeka, rooma, pärsia, egiptuse, assüüria, hettide jt. kunstide eripärade ja iseloomulike joontega.

Järgnevalt väike ülevaade mõnede tuntumate kušaani perioodi kultuuri ja Gandhara kunsti uurijate seisukohtadest.

A. Foucher, prantsuse kunstiajaloolane, kušanoloog, neljaköitelise "L'art gréco-boudhique du Gandhara"¹ ("Gandhara kreeka-budistliku kunsti") autor, formuleeris oma seisukoha järgmiselt:

Gandhara kunst on sisult budistlik ja vormilt kreekalik. Tema loojateks on olnud nende kreeka koloonia-

¹ Foucher, L'art gréco-boudhique du Gandhara,
Paris 1947, lk. 87.

te meistrid, mis tekkisid Aasia südames Aleksandri ja Seleukiidide ajal IV - III saj.e.m.a.

Gandhara kunsti tekkimist naabruses asuvas Kreeka-Baktrias ei kinnita Foucher' arvates mingid arheoloogilised leiud. Kuna Gandhara kunst arenes kolm sajandit hiljem, kui lagunes Kreeka-Baktria riik (II saj e.m.a.), siis otsesest ülevõtmisest ei saa juttugi olla. Kreeka- budistliku kunsti tekkimise kohaks oli Gandhara piirkond, kuna siin olid tema tekkeks "soodne geograafiline alus ja ajalooline kliima".

R. Grousset¹ vaatleb probleemi samuti kreeka- rooma mõjude positsioonilt ja peab Gandhara koolkonna arengut "kreeka võimu viimaseks faasiks (umb. 100.a.) Kabuli oruga liituvates piirkondades, kus hellenismil olid sügavad juured.

Uus impulss saadi I sajandil, kui "suurepärase Cesarite ja Flaviuste kreeka - rooma kunst avaldas tohutut mõju kusaanide valitsejate maitsele."² Toetudes mõningate stiilijoonte ühtsusele ja rea reljeefide dateerimisele I-II sajandissa, (see ei ole küll veel päris tõestatud), ja samuti Kuasaanide impeeriumi elavatele kaubanduslikele sidemetele

¹ R. Grousset, *Ungjembu Ungjuu*, lk. 52.

² *Samar*.

Roomaga, peab grupp inglise teadlasi - H. Buchtal, B. Rowland, M. Wheeler ja A. Coper¹ - hilis-impeeraatorliku Rooma mõju otsustavaks faktoriks Gandhara kunsti kujunemisel. Sellel rajanevad ka nende hilisemad skulptuuride dateeringud. B. Rowlandi² arvates nende mõjude edasikandjateks olid rooma kooli läbi teinud meistrid, kes võisid pärineda pigem Rooma impeeriumi keskustest, kui perifeeriast nagu Partia Dura- Europos ja Palmira.

Seda teooriat toetavad arheoloogilised leiud nii Afganistanis kui Indias, kuid see teooria ei suuda seletada üht asjaolu, nimelt Gandhara ja Partia kunsti ühiseid jooni.

Samal ajal paljud teadlased pöörasid tähelepanu rea reljeefide ja Lääne -Partia skulptuuride stiiliühtsusele.

Selle alusel taani teadlane H. Ingholt³ eitab puhtrooma mõju ülekaalu Gandhara kunsti kujunemisel, kriipsutades alla asjaolu, et nimelt partia-messopotamiaalikest keskustest esimestel sajanditel m.a.j. levib tugev mõju nii Palmiirale, kui ka Gandharale, millega tema arvates seletubki hämmastav sarnasus

¹ *Uchenye Zapiski*, lk. 54.

² *Samar*.

³ *Samar*.

geograafiliselt nii kaugete piirkondade skulptuuris.

Erinevalt läheneb probleemile inglise tuntud arheoloog J. Marshall.¹ Oma raamatus "The buddhist Art of Gandhara", annab ta Gandhara kunsti detailse periodiseeringu, mis toetub materjalile, mille ta sai muuseumidest ja aastatepikkuse kaevamistöõ tulemusena. Taxilas.

J. Marshall eraldab Gandhara kunsti formeerumise algperioodi (sakkide aeg - II-I saj e.m.a.), kunsti "lapsepõlve" (partia periood - 25-60. aastad), "nooruse", "küpsuse" (kusaanide valitsemisaeg kuni Taxila vallutamiseni eftaliitide poolt, s.t. I sajandi lõpust kuni IV sajandini.)

Küllaltki subjektiivne leidude klassifikatsioon, samuti ka vaieldav "Kaniška daatum", milleks autor võtab 144.a. ja millele rajaneb kogu tema kronoloogia, kutsub esile veel suure hulga vaieldavaid küsimusi.

Mis puutub Gandhara kunsti tekkesse, siis J. Marshall jääb seisukoha juurde hellenismi mõju primaarsusest viimase kontaktis Idia plastikaga. Kreeka kunsti langusvormid jõudsid tema arvates Gandharasse juba sakkide ajal s.o. II-I saj.e.m.a.

Sakid polnud eriti kõrgel kultuuritasemel olevad

¹ Marshall, The Buddhist Art of Gandhara, Paris 1905.

rändhõimud. Kõik , mis neil kultuurist oli, olid nad saanud Baktria kreeklastelt. Ainult Partia hellenism, (vaadeldav piirkond oli lühikest aega Partia valitsuse all) sünnitas siin "hellenistliku kunsti renessansi".

Viimastel aastatel on vaidlisse lülitunud ka D. Schlumberger¹ - prantsuse arheoloogilise missiooni juht Afganistanis - kes kaevas mitu aastat II sajandisse kuuluvat kusaanide dünastilist templi Surh-Kotali kõrgendikul, s.t. antiik-Baktria territooriumil .

Eitades Foucher' kreeka-budistlikku teesi, näeb Schlumberger Gandhara skulptuuride vormides kreeka-iraani elemendi suurt tähtsust. Tema arvates on see sulam kreeka kunsti motiividest , Iraani vahendusel siia jõudnud Vana-Idamaade kunstist ja ka India kunstist. Surh-Kotali ja Airtami uurimised Baktrias, Kuhi-Hodza uurimine Sakestanis, tõendavad Gandhara naaber-aladel eksisteerinud kohalikku, tugevasti helleniseerunud kunsti, mis on Gandhara kunstile lähedane, kuid mitte budistlik, vaid autori terminoloogias järgi kreeka-iraani kunst. Sellest ühtsest kreeka-iraani piirkonnast tulenebki Schlumberger' arvates lääne-partia ja kreeka-budistliku kunsti

¹ *Revue de la Géographie*, lk. 53.

hämmastav sarnasus.

Eelpool toodud ülevaade mitmetest erinevatest seisukohtadest näitab, et millisesse vaidlusvoolu upub Gandhara kunsti tekkimise probleem, vaatamata leidude rohkusele. Arvatavasti on selle probleemi lahendamine võimalik vaid uute materjalide alusel, mis ei jäta kahtlusi dateeringus ega kohas.

Suur tähtsus sellele küsimusele lähenemisel ja lahenduste otsimisel on arheoloogilistel kaevamistel Kesk-Aasia liiduvabariikide territooriumil (Tadzikistanis ja Lõuna-Uzbekistanis)

Siin on kaevanud väljapaistvad nõukogude kušanoloogid M. Masson¹ (Nissas, Ashabadi lähedal), G. Pugatsenkova² (ulatuslik uurimistöo Haltsajanis, Surhan-Darja kaldal) jt.

¹ Массон, Хорезм и Кушана, lk. 15.

Массон, Сулхитупра Ашрмана.

Массон, Супрана мисалки роргоов.

² Пугаченкова, Хавсаан.

KOKKUVÖTE

Kušaani impeeriumi lagunemisega lõpeb hilis- hellenistlik epohh. Impeeriumi eksisteerimise ajal toimusid järsud muudatused maa majanduslikus, poliitilises, ideoloogilises ja kultuurielus.

Kušaani kultuur jättis sellel territooriumil elavate erirahvaste kultuuridesse hulgaliselt sügavaid jälgi.

Kušaani impeerium oli vahelüliks budismi muutumisel maailmareligiooniks, seda eelkõige mahajana vormis. Siit levis budism Hiinasse ja mujale.

Võtnud aluseks erikultuuride (hellenismi, iraani, baktria, india kunst ja kultuur) jooned, moodustas kušaani kultuur omapärase konglomeraatkultuuri.

Eritih huvitav on see kunsti osas.

Tohutu impeeriumi eriosades kujunes välja kohalik kunst.

Eriti huvitav oma sisult ja vormilt on Gandhara kunst.

Sama toimus ka religiooniga. Kušanaide religioosset elu iseloomustab erijumalate rohke panteon, kusjuures eripiirkondades kummardati kesksete jumalustena erinevaid jumalaid, kuid tunti samal ajal peaaegu kõiki teisi ja kummardati ka neid.

Kušanai kultuur andis palju nii India, Iraani, kui ka Kesk-Aasia riikide kultuuri, sidudes omavahel erimaade iseloomulikke jooni ja tutvustades oma alluvuses olevatele riikidele võõraste maade traditsioone ja usku.

Резюме.

Куманский период завершает собой позднелипневскую эпоху и характеризуется важнейшими переменами в разных сферах жизни, оставившими глубокий след в дальнейшем развитии народов, которые населили не только территорию Куманского царства, но и соседние области и страны. Социально-экономическая сущность этих явлений почти никак не освещается источниками.

Судя по археологическим данным, куманский период принёс с собой бурный подъём в хозяйственной жизни, возникли новые города и

поселения с высоким уровнем
развития производства, создано-
ся ирригационная система боль-
шой протяжённости и законо-
осваиваются крупные земельные
массивы.

Возникшая после образования Ку-
шанского царства политическая
стабильность оказалась благопри-
ятными условиями для активиза-
ции внутренних экономических
процессов по всей её территории.
Своенравие и укрепление центра и
идеологическая жизнь Кушанского
царства, обретённая в религиозную
форму. Именно здесь, в Кушанс-
ком царстве произошло превраще-
ние буддизма в одну из мировых
религий, распространяющуюся в
последствии по всей Азии.
В то же самое время кушанам
подкоряется много общес-
тепических государств. Также
в большой погоне обширный
иранский наместник.

До нас дошли сотни памятников искусства эпохи Кушан. Это своеобразное искусство, самую яркую часть которой представляет Тандхарская школа.

В первой части данной работы прослеживается иконологическая школа Кушан и роль буддизма.

Во второй части освещаются вопросы о влиянии соседних культур на культуру Кушанского царства.

В третьей части прослеживаются традиции Тандхарской художественной школы.

KASUTATUD KIRJANDUS.

- Afganistan und seine Kunst, Praque 1968.
- Albiruniś India, transl. by E. C. Sachau, vol. I,
London 1888.
- Bhandarkar, D.R., Epigraphic Nothes and Questions,
XXI: the Taxila Ceroll Inscription
of the year 136, I A, vol. 45, 1916.
- Buchtal, H., The Western Aspect of the Gandhara Sculpture,
PBA, 1945.
- Bühler, G., New Yaina Incriptions from Mathura, EI,
vol. 49., 1896.
- Coldman, R.P., India under the Kushanas by B.N.Puri,
JAOS, vol.89., Nr. 2, 1969.
- Coomaraswamy, Buddha and five after-centures, London
1958.
- Dani, A.H., A short history of Pakistan, vol. I,
Karachi 1969.
- Dutt, The Buddha and the Gospel of Buddhism, 1969.

East and West, (March - June) 1968.

Fouger, L'art greco - bouddhique, Paris 1947.

Hackin, J., Indian art in Tibet and Central Aasia,
The Influences of Indian art,
London 1925.

Litvinsky, B.A., Outline history of buddhism in
Central Aasia, Dushanbe 1968.

Mode, Die buddhistiche Plastik Ceylons, Leipzig 1963.

Puri, B., Ideology and Religion in the Kushana Epoch,
Dushanbe 1968.

Rosenfield, J.M., The Dynastic Arts of the Kushans,
Barkley-Los-Angeles, Univ. of
California press, 1967.

Rowland, B., The evolution of the Buddha image,
New York 1963.

Rowland, B., The Art and Architecture of India,
New York 1955.

Simonetta, A.M., A New Essay on the Indo-Greeks the
Sakas and Pahlavas, EW, vol. IX,
Nr. 3, 1968.

The Oxford history of India, Oxford 1964.

The Cambridge history of India, Cambridge 1922.

The Age of Imperial Unity, Bombay 1968.

Tarn, W.W!, The Greeks in Bactria and India, Cambridge
1952.

Smith, V., The Yain Stupa and other Antiquities of
Mathura, Allahabad 1901.

Marshall, J., The Buddhistic Art of Gandhara, Paris 1905.

Zelinsky, A.N., The Kushans and the Penetration of
Buddhism into China, Dushanbe 1968.

Vogel, J.P., La sculptures de Mathura, "Ars Asiatica",
t. XV, Paris 1964.

Асимова, М.С. Наука Средней Азии в Кушанскую эпоху и пути ее изучения, Международная конференция ЮНЕСКО, Душанбе 1968.

Башинский, А.М., Кушанское наследие в ранне-средневековом искусстве, Каталог выставки «Культура и искусство Средней Азии в Кушанскую эпоху», Л. 1968.

Бродов, В.В., Индийская философия нового времени, Л. 1964.

Васильев, В.И., Буддизм, его догматы, история, литература, Петербург 1854.

Гуляков, Я.Г., Кушанское царство и древняя Иришания, Общ. наук УССР. 1968/8.

- Гаруров, Б.Г., Великая цивилизация Кушан,
"Курьер ЮНЕСКО" 1968/3.
- Гаруров, Б.Г., Кушанская эпоха и мировая
цивилизация, Душанбе 1968.
- Трек - Тешма - Ставский, Кара - Тене —
Буддийский пещерный мо-
настырь в Старом Термезе,
Москва 1964.
- Известия академии наук Таджикской ССР,
1968 №. 2.
- Искусство Индии, Москва 1969.
- История искусств Узбекистана, Москва 1965.
- История таджикского народа, Москва 1963.
- История Афганистана, Москва 1964.
- Зимекити, А.Н., Древние пути Памира, АНССР,
Москва 1969.
- Кочетов, А.И., Буддизм, Москва 1965.
- Корельская, А.В., Сокровища индийского искуст-
ва, Москва 1966.
- Кочемаско, Б.И., Культура Парфии, Москва 1966.
- Зеймаль, Е.В., Кушанское царство по шму-
кантическим данным, Л 1965.
- Ливинь, В.А., Suisano - Indica, Москва 1967.

Массон, Ролодин, Страна тысячи городов,
Москва 1966.

Массон, П. Е., Происхождение Буддизма и царя
"чарей", высшего спасителя, Труды САГУ,
вып. XXIII, Ташкент 1951.

Массон, М. Е., Культура Аиртама, журн -
нал "Искусство" 1935, №. 2.

Массон, М. Е., Хорезм и туманы, ЭВ №. 17. 1966.

Ольденбург, С., Буддизмские легенды и будд -
дизм, Петербург 1895.

Розенберг, К. Ч., Проблемы буддизмской фито -
софии, Петроград 1918.

Ставиский, Б. Я., Между Тамиром и Кас -
пием, Москва 1966.

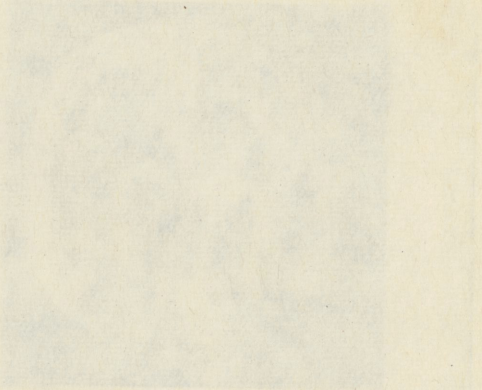
Ставиский, Б. Я., Средняя Азия, Индия, Рим,
к вопросу о международных
связях в кушанский период,
сб. "Индия в древности" М 1964.

Ставиский, Б. Я., Средняя Азия в кушанский
период, ИТН Тел I 1964.

Ставиский, Б. Я., Буддизмские памятники в
Средней Азии (Каталог выс -
таван. Культура и искусст -
во СА в кушанскую эпоху. 1968.

- Ставиский, Б.Л., Средняя Азия и Древняя
Индия, Доклады географичес-
кого общества СССР, вып. 5. Л. 1968.
- Пугаченкова, Г.А., Хангалак, Ташкент 1966.
- Пугаченкова, Г.А., Структура Хангалака, жур-
нал "Искусство" 1964. №. 6.
- Пугаченкова, Г.А., Искусство Туркменистана,
Москва 1967.
- Тривер А.С., Памятники эпохи-Буддизма
и искусства, М-Л 1940.
- Полстов, П.А., Древний Хорезм, М 1948.
- Полстов, П.А., По следам древнехорезмской
цивилизации, М-Л 1948.
- Исербатский, Ф.И. Философское учение
Буддизма, Петербург 1913.
- Юревич Э.А., Куханская культура на
территории Афганис-
тана, Таджикистана и Индии,
АН СССР, Москва 1968.

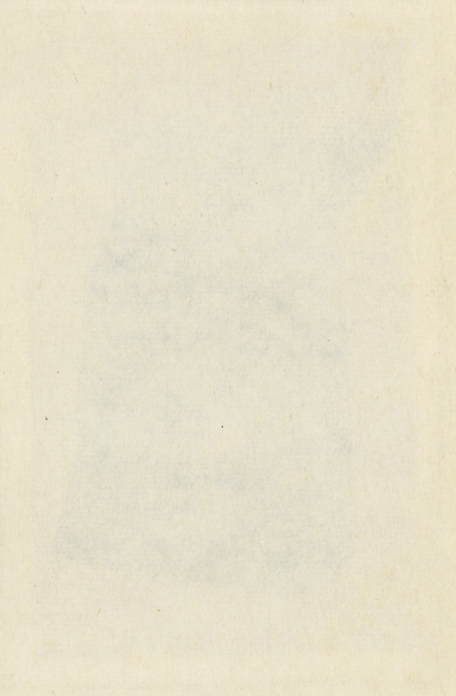
Illustratsioonid.

b

c

Tabel I

Сердо-
дариини

A

Гривна савна, Терракота.

B

C

60. Юноши: в скифских кlobуках. Террако

D

Tahvel I

A

B

C

D

Tahvel II

A

B

C

D

Jahvel III

A

B

C

Jahvel $\bar{\text{IV}}$

A

B

C

Jahvel V

61
c.
c.

египетской
I—III вв.
маркино

A

египетской
— III вв.
маркино

B

C

A

B

C

Jahvel VII

A

B

C

Jahvel viii

A

B

1. Головка с косичками. Терракота.

C

3. Головка-налеп. Терракота.
I вв. до н. э. Афрасиаб

A

B

C

D

Jahvel X

A

B

C

Jahvel XI

A

B

C

D

A

B

C

D

SISUKORD!

Eessöna.....	lk. 2.
Sissejuhatus.....	lk. 4.
I peatükk... Religiooni ajalugu.....	lk. 9.
Kušaani impeeriumi religioon.....	lk. 9.
Budismi teke ja areng.....	lk. 13.
Hinajana.....	lk. 19.
Mahajana.....	lk. 22.
II peatükk... Teiste kultuuride mõju kušaani kultuurile.....	lk. 27.
Kušaani kultuur.....	lk. 27.
Hellenistliku kultuuri mõju.....	lk. 29.
Kesk- Aasia kultuuri mõju.....	lk. 31.
Iraani mõju.....	lk. 35.
India mõju.....	lk. 41.
III peatükk... Gandhara kunst.....	lk. 44.
Gandhara koolkond.....	lk. 44.
Gandhara terrakota.....	lk. 52.
Gandhara reljeefid.....	lk. 55.
Ülevaade teaduslikest seisukoh- tadest.....	lk. 70.
Kokkuvõte.....	lk. 77.
Rezümee.....	lk. 79.

Kasutatud kirjanduslk. 82.

Illustratsioonidlk. 88.